卐 सर्वेश्वरश्रीसीतारामाभ्यां नमः 卐

श्रीहनुमते नमः

प्रस्थानत्रयानन्दभाष्यकाराय नमोनमः

जगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रप्रणीततत्त्वत्रयसिद्धौ

अथेश्वरसिद्धिः

श्रीरामचरणौवन्देभोगमोक्षफलप्रदौ । आनन्दान्तञ्चरामञ्चनुमोरघुवरं तथा ॥
राम एव परंब्रह्म राम एव परंतपः । राम एव परंतत्त्वंश्रीरामोब्रह्मतारकम् ॥
सीताकान्तसमारम्भां रामानन्दार्यमध्यमाम् । रघुवरार्यगुर्वन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥

तदत्रतत्त्वत्रयेतृतीयंतत्त्वम्—“विश्वंजातंयतोऽद्धायदवितमखिलंलीयतेयत्रचान्ते
सूर्योयत्तेजसेन्दुःसकलमविरतंभासयत्येतद्देषः ।
यद्भीत्यावातिवातोऽवनिरपिसुतलंयातिनैवेश्वरो ज्ञः
साक्षीकूटस्थएकोबहुशुभगुणवानव्ययोशिवभर्ता ॥१८॥
श्रीमानर्च्यःशरण्योबहुविधविबुधैर्योगिगम्याङ्घ्रिपद्मोऽ-
स्पृश्यः क्लेशादिभिःसत्समुदितसुयशाःसूरिमान्योवदान्यः ॥
शश्वच्छ्रीरामचन्द्रःसुमहितमहिमासाधुवेदैरशेषै
र्निर्मृत्युःसर्वशक्तिर्विकलुषविजरोगीर्मनोभ्यामगम्यः ॥१९॥” इति ।

अस्तिकश्चिदेकःक्लेशकर्मादिभिरपरामृष्टःपुरुषविशेषोयस्याधिकारेसर्वंविश्वंप्रवर्त्तत इतिसमाधानाय तत्रपूर्वंपूर्वपक्षंप्रदर्श्यते—

पश्चिमाम्नायश्रीरामनन्दाचार्यपीठाधीश्वर

स्वामीरामेश्वरानन्दाचार्य

प्रणीतः

卐 तत्त्वदीपः 卐

सीताकान्तसमारम्भां रानानन्दार्यमध्यमाम् ।
रामप्रपन्नगुर्वन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥

अथाचार्यप्रवरआत्मसिद्धिप्रकारंप्रदर्श्यतत्सिद्धौपरमात्मचिन्तनं कुर्वन् परमेश्वरसाधकप्रमाणं दर्शयितुमुपक्रमते **अस्ति कश्चिदेक** इत्यादि । **कश्चिदेक** इति-स्वेतरसकलविलक्षणः । एकः-सजातीयविजातीयलक्षणोऽद्वितीयः। “न तस्य कार्यंकरणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेतमाहुरग्र्यंपुरुषंमहान्तम्” इत्यादिश्रुतेः । **क्लेश कर्मादिभिरित्यादि** । तत्र, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपञ्चक्लेशा इतियोगसूत्रोदिताअविद्यादय एव । कर्मशुभाशुभं विहितकर्मजनितंनिषिद्धकर्मजनितंपुण्यापुण्यशब्दितम् । विपाकःफलोदयः । आशयःसंस्कारः ।

तत्रेश्वरप्रद्वेषिणोमीमांसकाःप्राहुर्नसर्वार्थदर्शनशक्तिसम्पन्नोयथोक्तपुरुषःसेद्धुमर्हति। तत्साधकप्रमाणाभावात् प्रत्युतबाधकबहुतरप्रमाणदर्शनाच्च । तथा हि परमेश्वरसाधकं प्रत्यक्षप्रमाणंतदन्यद्वा तत्साधकम् ? तत्र द्वितीयं न संभवति, अग्रेतन्निराकरिष्यमाणत्वात् । नापिप्रत्यक्षंप्रमाणं ? विकल्पासहत्वात् । प्रत्यक्षमपि किं लौकिकम्, यौगिकं वा ? तत्र न लौकिकप्रत्यक्षमीश्वरसाधकंसंभवति, लौकिकप्रत्यक्षप्रमाणस्यचक्षुरादेर्व्य-

क्लेशाः पुनर्द्विविधाःक्विष्टाअक्लिष्टाश्च । एवञ्चक्लेशादिभिरपरामृष्टोऽसम्बद्धःपुरुषःपुरुष सदृशःसविशेषइत्यर्थः । **यस्याधिकारे**=यस्यपुरुषोत्तमस्याधिकारे=शासते "एतस्यैवशासनेगार्गिद्यावा पृथिव्यौविधृतेतिष्ठतः" इतिश्रुतेः । तथासम्पूर्णोपि, अन्तर्यामिब्राह्मणप्रकरणमत्रप्रमाणंतदप्यनुसंधेयम् । विश्वं=समस्तंजड़चेतनात्मकंस्थूलसूक्ष्मसाधारणंजगत् प्रवर्तते,एकस्यतस्यसर्वेश्वरस्यवशेसङ्कल्पस्वरूपेच्छायां **प्रवर्तते**=प्रकर्षेणवर्तते—असंकीर्णस्वरूपस्वभावंसद्विद्यते । प्रवर्तते च तत्सर्वंस्वीयकर्मणियथा यथमितिसमस्तस्यजगतःसर्वेश्वरसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वंद्योतयितुंप्रमाणद्वाराऽव्यवस्थापयितु—मयमुपक्रमः क्रियते, तत्रोत्तरस्यपूर्वपक्षाधीनत्वेनपूर्वंपूर्वपक्षमेवस्थापयामीति । यद्यपीश्वरेकस्यापिविप्रतिपत्तिनास्ति, यतः

यं ब्रह्मेतिगदन्तिवेदनिपुणावेदान्तिनःसर्वदासांख्यज्ञैःपुरुषस्तथाक्षचरणैःकर्तेतियोगीयते ।
भाट्टैःकर्मचकाव्यकोविदचयैर्मुख्योरसःकीर्तितोविश्वस्मिन्सुजनान् स एवभगवान्पायाद्घृणांपतिः ॥"

इत्यादिरूपेणमहामहोपध्यायपदविकजगदगुरुश्रीरामानन्दाचार्यरघुवराचार्यवेदान्तकेसरिणाप्रपञ्चितदिशास्वार्थमहिमानस्तंस्वीकुर्वन्त्येव । तत्रशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावइत्यद्वैतवेदान्तिनः, तदेवसविषयमिति विशिष्टाद्वैतिनः । आदिविद्वान्कपिलइतिकापिलाः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टइतियोगाः । बुद्ध इतिबौद्धाः । अर्हन्नितिजैनाः । कर्तेतिनैयायिकाः । कर्मैवेतिमीमांसकाः । लोकसिद्धराजैवेतिचार्वाकाः । किंबहुना, यंकारवोपिविश्वकर्मेतिस्वीकुर्वन्ति । तदेवंजातिगोत्रप्रवरहीनेभगवतिसंशयएवनास्तीति किं निरूपणीयंयदर्थमयमारंभः । तथापितथाविधेभगवतिप्रमाणंनास्तीतिविवदन्तं वादिनमभिप्रेत्यायमारंभः । "प्रमेयसिद्धिप्रमाणाद्धीतिन्यायात् । प्रमाणेनैवप्रमेयसिद्धिर्भवतिनान्यथा, अत एवशशश्रृङ्गकुर्मरोमादयो नविषयाःभवन्ति । अन्यथा तेषामपिसद्भावोबलादापतेदिति ।

अध्वरमीमांसकेनहिसर्वार्थसाक्षात्कारिसर्वपदार्थोत्पादकशक्तिपरिवृतश्चेतनविशेषरूपःपुरुषोनस्वीकृतः स्वतन्त्रे, यत एतादृशस्यसाधकप्रमाणाभावादित्याशयेनाह—**नसर्वार्थदर्शनशक्तिसम्पन्न** इत्यादि । अर्थात्साधकप्रमाणाभावान्नास्तिपुरुषइत्यर्थः।नकेवलंसाधकाभावादेवतदभावःप्रत्युततादृशपुरुषास्तित्वेबाधक प्रमाणमपिजागर्ति, तत्राह, **बाधकबहुतरप्रमाणदर्शनाच्चेति** । उपरिष्टाद्बाधकप्रमाणंनिदर्शयिष्यते। साधकप्रमाणाभावंदर्शयितुमाह **तथाहीत्यादिना** । तत्रचक्षुरादीन्द्रियार्थसंनिकर्षजनितस्यचक्षुःस्पर्श रसनगन्धग्राहकश्रवणाद्यन्यतमस्यप्रत्यक्षस्येश्वरसाधकत्वं न संभवतीत्यावेदयितुमाह **व्यवस्थितविष-**

वस्थितविषयत्वात् परिमितविषयत्वाच्च तदग्राह्यपरमेश्वरस्य तेन साधयितुमशक्यत्वात् ।

नचायोगिप्रत्यक्षमीश्वरसाक्षात्कारेसाधनम् । यतो योगिविज्ञानमपिकिम्, इन्द्रियजनितं नवा ? इन्द्रियजनितमपि किं चक्षुरादिबहिरिन्द्रियजनितमान्तरकरणजन्यं वा ? तत्र न तावत् प्रथमपक्षः यतोबहिरिन्द्रियाणांस्वविषयसंनिकर्षवतामेवस्वविषयज्ञानोत्पादकत्वस्यैवदर्शनात् । अतोरसनादिभिर्नभवतिव्यवहितासंनिकृष्टज्ञानोत्पादः । नचाविद्यमानत्वात्परिमितविषयत्वाच्चेति । यतोऽत्रलौकिकप्रत्यक्षस्यचक्षुरादेर्येग्राह्यविषयास्तेपरिमिताः यथा चक्षुषाग्राह्यंरूपंरूपत्वंरूपाभावोरूपवद्द्रव्यंतद्गताजातिस्तदभावादयः । रसनायारसोरसत्वंतदभावश्च, घ्राणस्यगन्धोगन्धत्वंतदभावश्च त्वचः स्पर्शत्वादिकंतद्वद्द्रव्यंतदभावश्च । तत्रापि बहिरिन्द्रियजनितप्रत्यक्षेतादात्म्येनविषयस्यकारणत्वंवर्तमानत्वादिकं यथायथमालोकादिसंनिकर्षश्चेति ।

अर्थात् चाक्षुषप्रत्यक्षस्यतावत् रूपरूपवद्द्रव्यरूपैकार्थसमवेतसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागादिप्रमुखाविषयाग्राह्याभवन्ति । तदुक्तम् "उद्भूतरूपंनयनस्यगोचरोद्रव्याणितद्वन्तिपृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपराऽपरत्वस्नेहद्रवत्वंपरिमाणयुक्तम् । क्रियाजातिर्योग्यवृत्तिःसमवायश्चतादृशः । गृह्णाति चक्षुःसंयोगादालोकाद्भूतरूपयोरित्यादि । एतावन्तोविषयाश्चक्षुषोयोग्याभवन्ति,नतुचक्षुषारसादिगन्धादिकागृहीताभवन्ति, तेषांतेषुसर्वथाऽयोग्यत्वात् । एवमुद्भूतानभिभूतरूपादिकंमहत्वसामानाधिकरणं सत् चक्षुषादिग्राह्यंभवति, नतुपरमाणुद्व्यणुकगतंरूपादिकंचक्षुः संयुक्तमपिगृहीतंभवति । इत्येवंप्रकारेणरसनाघ्राणंत्वक् श्रवणेन्द्रियादिष्वपियथायथंबोद्धव्यम् । एतादृशस्यचेन्द्रियजनितप्रत्यक्षस्यसर्वार्थादेः प्रकाशनस्यासंभवात्कथमीश्वरे प्रमाणाभावमासादयेत् । यदातु एकमपरविषयस्यग्रहणेसमर्थंनभवति तदा "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमि"त्यादिश्रुतिसमर्थितमीश्वरेसर्वथारूपादिरहिते ईश्वरेकथंप्रमाणंस्यादिति ।

गतप्रकरणेबाह्यप्रत्यक्षंव्यवस्थितपरिमितस्वार्थग्राहकत्वात् सर्वार्थग्रहणसमर्थईश्वरेप्रमाणं न भवतीत्यावेद्य,योगिप्रत्यक्षस्यापिपरमेश्वरसाधकत्वं न संभवतीत्यावेदयितुंप्रकरणान्तरमुपक्रमते **नचायोगिप्रत्यक्ष**मित्यादि । वर्तमानसंनिकृष्टार्थग्राहकत्वस्यप्रत्यक्षव्यापकत्वात्, यदियोगिज्ञानमपिप्रत्यक्षमेवभवेत्तदा वर्तमानार्थग्राहकंभवेदिति तादृशयोगिप्रत्यक्षस्यनसर्वार्थग्राहकत्वम्, अतीतानागतादिविषयत्वेवा नतत्प्रत्यक्षंभवेदितिसंशयादि वा । तत्प्रत्यक्षस्यशुक्तिरजतप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यंनैवकथमपिसंभवेदिति । एतदेव विवृणोति **यतोबहिरिन्द्रियाणांस्वविषय** इत्यादि । यैःखलुस्वयोग्यार्थसन्निकर्षालोकमहत्वादीलक्षणं सहकारिणंप्राप्तम्, एवंभूतान्येवचक्षुरादिकरणानिस्वविषयकप्रत्यक्षज्ञानमर्जकानिभवन्तीतिलोकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांभवति, अर्थसन्निकर्षादिसहकारिसत्वेचक्षुरादिनाज्ञानानिभवन्तितदभावे न भवन्तीति । यस्मादर्थादिसहकारस्यज्ञानजनकत्वंप्रसिद्धम् । **अतोरसनादिभिर्नभवतीति** । अतश्चक्षुद्वाराऽतीतानागतव्यवहितार्थविषयकज्ञानजननं न भवतीत्यर्थः । इन्द्रियेणाग्रहणेसंनिकर्षाभावात्मकंप्रयोजकमुपपादयति **नचाऽविद्यमानविषयैर्भवति संनिकर्षः** इति ।

नविषयैर्भवति संनिकर्षोयतःसन्निकर्षस्यसंयोगादेर्द्विष्ठत्वेनविषयात्मकाश्रयाभावेतदसंभ-वात्, तस्मादिन्द्रियाणामार्थसंनिकर्षोऽपेक्षित एव । सहकारिविरहेऽतीतानागतविषयज्ञानोत्पादनायबाह्यकरणंकथमिवसमर्थं भवेत् ।

यत्, यं सहकारिविशेषमासाद्ययत्कार्यंजनयति, तत् तादृशसहकारिविरहे तत् कार्यं नोजनयति, यथाबीजादिकंपृथिवीजलादिकंसहकारिणमासाद्यैवाङ्कुररूपंकार्यंजनयतीति तदभावेजलाद्यभावेनैवोत्पादयतिबीजाङ्कुरम् । एवमिहापिबहिरिन्द्रयाणि, अर्थसन्निकर्षादिसहकारिणमादायैवज्ञानमुत्पादयिष्यन्तीतिनातीतानागतार्थज्ञानोत्पादनियमंत्यक्ष्यन्तीतितदीयप्रत्यक्षमपियथोक्तविषयनियमं नातिक्रमेदिति न योगिप्रत्यक्षंसर्वार्थग्राहकम् ।

नवा मनःकरणजनितं प्रमाणम्, आन्तरिकसुखदुःखादिग्रहणे एव मनसःस्वतन्त्र-

कथं नतद्भवति, तत्राह **संनिकर्षस्यसंयोगादेर्द्विष्ठत्वेने** दित्यादि । संयोगादिलक्षण सनिकर्षाणांद्विष्ठत्वात्=उभयसमवायिकत्वात् इत्यर्थः । तत्रान्यतरस्याश्रयस्याधिकरणस्याभावेआधेयभूत संनिकर्षस्योत्पत्तेरभावात्, नहिभवतिभूतलाधिष्ठानकस्यघटादेर्भूतलाद्याधाराभावेसमुत्पादइति । एतदेवन्यायप्रयोगेणोपपादयति, **यद्यंसहकारिविशेषमासाद्येत्यादि** यदाखलु चक्षुषादिज्ञानोत्पादेऽर्थ-संनिकर्षस्यसहकारिकारणत्वंयुक्तिसिद्धंलोकप्रसिद्धं च तदा तादृशार्थकारणभावेकथमिवज्ञानात्मककार्यं-स्यात्, नैवकथमपिसंभवति । कारणाभावस्यकार्याभावनियतत्वादिति । एवञ्चयोगिप्रत्यक्षस्यापिबहिरिन्द्रियजन्यत्वस्वीकारेतस्यापिबाह्यकरणवदेवनसर्वार्थावभासित्वंसिद्ध्यति, तस्मात् योगिप्रत्यक्षस्यपरमेश्वरेसाधकत्वं नकथमपिसंभवतीति अथलौकिकविषयतासम्बन्धेनप्रत्यक्षोत्पत्तौतादात्म्येनविषयस्यकारणत्वंतथाऽर्थसन्निकर्षस्यापितथात्वम्, नतुयोगिप्रत्यक्षेऽर्थादेः कारणत्वम्, अन्यथातादृशप्रत्यक्षेप्यर्थादेः कारणत्वे, योगिनां यंयत्सर्वार्थावभासकत्वंप्रसिद्धंलोकेशास्त्रे च तदुपरोधः प्राप्नुयादितिचेत् सत्यम्, भावानबोधात्, नहि अस्माभिश्चक्षुषारूपंप्रत्यक्षीक्रियते तथासोपि चक्षुसैवरूपंपश्यति-नतुयोगीकर्णाभ्यांरूपंविजानातिकिन्तुचक्षुसैवसोपितद्विजानाति । न च तर्हि उभयोः समत्वमेव-तदाजातंनतुवैलक्षण्यम्, श्रुतंचशास्त्रादौ, उभयोर्वैलक्षण्यमिति । उभयोर्विशेषस्याक्षतत्वात् । उभयोरेतावान्विशेषः यदेकस्यचक्षुरादिनासूक्ष्मस्यव्यवहितस्यग्रहणं न भवति तस्य तुतथाभवतीति । तदुक्तं "यत्राप्यतिशयोदृष्टःसस्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौस्यात् न रूपेश्रोत्रवृत्तितेति । विशेषोऽन्यत्रेतिदिक् ।

अथतस्यान्तरकरणजनितप्रत्यक्षस्यमनोमात्रजन्यत्वेपि तस्य प्रमाणत्वंनसंभवतिःतस्यबाह्येन्द्रियजनितज्ञानवदेवसर्वेन्द्रियग्राहकत्वादेवेत्याशयेनोपक्रमते **नवामनःकरणजनितमिति** । कुतोनप्रमाणत्वं तत्राह, **आन्तरिकसुखदुःखादिग्रहणे** इत्यादि । सत्यंमनसाप्रत्यक्षंभवति, तदपिप्रतिनियतमेव । अर्थात् मनसायद्ज्ञानंभवतितत्सुखाद्यन्तरवस्तुविषयकमेव, तत्रैवमनस्वातन्त्र्यात् बाह्यविषयकज्ञानंतु बाह्येन्द्रियसापेक्षतयैवभवतिनतुतन्निरपेक्षतया "अस्वतन्त्रंबहिर्मनः" इतिन्यायात् । तदुक्तं—

त्वात् । बाह्यविषयग्रहणेपिमनसोस्वातन्त्र्येचक्षुरादिबाह्यकरणानांवैयर्थ्यप्रसङ्गात् , ततश्चान्धोवापङ्गुर्वानभवेत् कोपि । न्यायप्रयोगश्चेत्थम्—विवादास्पदंमनःबाह्येन्द्रियसहकारविवर्जितं, नबाह्यविषयेरूपादौप्रवर्तते, बाह्येन्द्रियाधीनत्वात् । यत् यत्र यदधीनकं भवति न तत् तत्रतन्निरपेक्षंकार्यंकरोति, गाढ़ान्धकारेचक्षुर्वत् ।

नच मन्त्रौषधिसमाधिप्राप्तातिशयविशिष्टमिन्द्रियंपरित्यजतिविषयनियमःस्वाभाविकसामर्थ्याविर्भावफलकत्वान्मन्त्रादीनाम् , सामर्थ्यस्य च प्रतिनियतत्वात् ।

नहि भवति सुप्रयुक्तभेषजशतसंस्कृतमपिश्रोत्रंरूपंरसंवाऽवगमय। एवञ्चविवादा-

"मनोदशेन्द्रियाध्यक्षंहृत्पद्मगोलकेस्थितम् । तच्चान्तःकरणंबाह्येऽस्वतन्त्रंविनेन्द्रियैरिति ।।"

अर्थान्दान्तरविषये परिगणितसुखादावेवमनसोवहिरिन्द्रियमनादृत्यप्रत्यक्षजनकत्वात् । ननु स इन्द्रियान्तरनिरपेक्षतयासाक्षादेवसुखादिवदेवबाह्यार्थग्राहकत्वेकोदोषस्तत्राह, **बाह्यविषयग्रहणेपिमनसः स्वातन्त्र्ये** इत्यादि, अयमाशयोयथामनोबाह्येन्द्रियनिरपेक्षंसदेवसुखादिकंविषयीकरोति, तथाबाह्यविषयेमनसःस्वातन्त्र्ये, बाह्येन्द्रियस्वीकारोनिरर्थकएव, सुखादिवत् रूपादिबाह्यविषयाणामपिग्रहणसंभवात् किमिन्द्रियान्तरकल्पनाव्यसनेन । ततश्चसर्वलोकप्रसिद्धबधिरान्धत्वादिभेदोविलुप्यत एव । एवञ्चभवत्यनुमानम् , विवादास्पदंमनोबहिरिन्द्रियनिरपेक्षं न बाह्यविषयग्रहणे, बाह्यविषयेचक्षुराद्यधीनत्वात् , यत् यदधीनंनतत्रतन्निरपेक्षंप्रवर्तते । आलोकाद्यपेक्षचक्षुरादिकंनान्धकारेरूपादिग्रहणायप्रवर्तते इति ।

पुनः शङ्कते **नचमन्त्रौषधिसमाधीत्यादि** । यस्यकस्यापीन्द्रियस्यचक्षुषादेः पटुत्वातिशयोयश्च सूक्ष्मविप्रकृष्टार्थग्रहणसामर्थ्यारूपोमन्त्रौषधादिप्रभावजनितः तथापिसस्वभाविकवर्तमानयोग्यसन्निकृष्टार्थमात्रग्राहकत्वरूपंत्यक्तुं न शक्ष्यति । यतोमन्त्रादीनां स्वाभाविकसामर्थ्याविर्भावैकफलत्वात् , सामर्थ्यस्य च प्रतिनियमात् । अर्थात्दुरदृष्टप्रयुक्तप्रतिबद्धसंकुचितप्रवृत्तिसांसिद्धिकशक्तिविकाशकत्वमेवमंत्रमहौषधतपःप्रभृतिनांभवति, नतुविलक्षणशक्त्याधायकत्वं भवति । शक्तिश्चकार्यैकार्थकसमधिगम्या, अर्थात् कार्यदर्शनात् तत्कारणीभूतशक्तिविशेषस्यानुमानं भवति । अस्मदादीनांचक्षुर्भवतु, योगिनां वा तद्भवतु, नहिचक्षुरादीनांसर्वार्थग्रहणेशक्तिः किन्तुचक्षुषो जन्मसिद्धस्वाभाविकसामर्थ्यंरूपरूपवद्द्रव्यतद्गतजातिप्रतिनियतगुणादिग्रहणे एवेति योगिचक्षुरादीनामपि रूपादिग्रहणे एवसामर्थ्यंनतुतस्यरसादिग्रहणेसामर्थ्यंसंभवति । मन्त्रौषधादिभ्यः पटुत्वाद्यतिशयात् दूरस्थमपिसूक्ष्मतमंरूपंयोगिचक्षुषाविषयीभूतंभवतु वा, एतावताअतीतादेरसादेर्वातद्ग्राहकंनैवभवतीति ।

"यत्राप्यतिशयोदृष्टःसस्वार्थानतिलंघनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौस्यान्नरूपेश्रोत्रवृत्तितेति

पुनरपिन्यायान्तरप्रयोगंदर्शयति, **एवं च विबादास्पदबाह्याभ्यन्तरकरणपटुत्वातिशय** इत्यादि । बाह्याभ्यान्तरसाधरणकरणानांयःपाटवातिशयः सनोलंघितमर्यादः नातिक्रान्ता न परित्यक्तास्वस्कीयमर्यादासीमायेनतादृशोऽनुल्लंघितमर्यादःसर्वमयकरणजातंस्वस्वमर्यादायामेववर्तते इत्यर्थः । चक्षु-

स्पद्‌बाह्याभ्यन्तरकरणपटुत्वातिशयोनोल्लङ्घितमर्यादरैन्द्रियकविप्रकर्षत्वात्, परिदृश्यमानतत्प्रकर्षवदिति, इन्द्रियजनितंप्रत्यक्षंनातीतादिविषयंविषयीकरोतीति ।

भावनाधिक्येनसंजायमानतज्ज्ञानस्याधिकविषयत्वेसत्यपि,तत्पूर्वकालिकानुभवविषयादल्पविषयत्वेस्मृतित्वंस्यादधिकविषयत्वेभ्रमत्वमेवेतिनतस्यप्रामाण्यंतदभावे न प्रत्यक्षत्वं,

षोमर्यादा च रूपरसगन्धस्पर्शेषुचतुर्षुरूपमात्रस्यग्राहकत्वे एव एवं त्वचोमर्यादा, रूपादिषुमध्येस्पर्शादिग्राहकत्वे एव। रसनायाःरसमात्रे एव,घ्राणस्यचतुर्षुगन्धग्राहकत्वे एव । चक्षुस्तैजसंरूपादिषुमध्येरूपस्यैवग्राहकत्वात् । घ्राणंपार्थिवंपृथिवीकुंकुमगन्धाभिव्यञ्जकघटवदित्यादिप्रयोगोद्रष्टव्य ऊहनीयश्चेति । **परिदृश्यमानतत्प्रकर्षवदिति** । अयमाशयःयोगिभिन्नेस्वपिमध्ये यःकश्चित् पटुनेत्रःसवृक्षाग्रेसमुपविष्टपक्षिणंपश्यतिसाधारणतया, यश्चपटुतरनयनःसःपूर्वापेक्षयास्पष्टतयापश्यति, यश्चपटुतमनयनःसततोप्यधिकंपश्यति, यश्चातिशयेनहीननेत्रःस नपश्यति, अन्धस्तुकदापिनपश्यति । एवंश्रोत्रादिकरणेष्वपि यथायोग्यमूहनीयम् । ततश्चयोगिनामपिकरणतेजोमान्द्यप्रकर्षतरतमैःरूपादिग्रहणेतारतम्यंसमधिगतम्, इत्थमेवयोगिनामपिचक्षुरादिकरणतेजःप्रकर्षोपिततोऽप्यधिकोऽनतिक्रान्तस्वमर्यादापिभवतीतिसिद्धं । ननु योगिनइन्द्रियान्तरेणजानन्तीतिभावः ।

गतप्रकरणेनयोगिज्ञानस्येन्द्रियप्रभवत्वेस्वीकृतेसर्वार्थग्राहकत्वं न संभवतिलौकिकप्रत्यक्षज्ञानवदितिसमुपपादितम् । अथयोगिज्ञानस्येन्द्रियप्रभवत्वंस्वीक्रियते तथापियोगिज्ञानस्य न सर्वार्थग्राहकत्वं तथात्वे च परमेश्वरेप्रमाणत्वमपियोगिज्ञानस्यनसंभवतीत्युपपादयितुमुपक्रमते **भावनाऽधिक्येन** इत्यादि । तत्र भावनाया, आधिक्यंतस्यपर्यन्तोऽवसानं तत्रजन्मयस्यसमुत्पन्नज्ञानस्य, अधिकविषयत्वेसत्यपि=विशदनिर्भासत्वविस्पष्टप्रकाशकत्वं=लौकिकविषयतानिरूपकत्वेसत्यपीत्यर्थः । तत्पूर्वकालिकेतिपूर्वकालिकानुभवगोचरात् पूर्वानुभवविषयादित्यर्थः । प्रकृतज्ञानस्याधिकोयोविषयस्तंविषयंप्रकाशयतः । भ्रमत्वमेवस्यात्, यथा कामिनींभावयितुःकामुकस्यपुरोवर्तितया अन्या एव कामिन्याःप्रतिभासवदित्यर्थः । अनधिकविषयत्वेतुस्मरणत्वम्, पूर्वानुभूतसंस्कारजनितस्यस्मृतित्वात् । तदुक्तं—

"प्रमाणमनुभूतिःस्यात्स्मृतेरन्यास्मृतिपुनः । पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजंज्ञानमुच्यते ॥" इति ।

अयमाशय आचार्यस्य । यादृशपदार्थविषयकोऽनुभवस्तेन तावन्मात्रविषयकंस्मरणंजायते, अनुभूतस्यपुनःपुनःस्मृत्यभ्यासेनसंस्कारबाहुल्यंसंपद्यते'तत्पर्यन्तेस्मरणाभ्यासेसतिजायमानंस्मरणमेवप्रत्यक्षवत्, विशदविषयाभासोभवतीति । तत्र यदि प्रत्यक्षसमानाकारकंस्मरणात्मकंज्ञानभवमिन्द्रियजनितं स्वीक्रियते, तदातादृशयोगिज्ञानस्यप्रत्यक्षसमानाकारकस्यपूर्वानुभूतमात्रविषयकत्वात्, न परमेश्वरविषयकंयतस्तत्पूर्वमीश्वरानुभवाभावेनतदुदयासंभवात् । तादृशज्ञानस्यस्मृतिरूपत्वेनप्रमाणत्वाभावात् "प्रमाणमनुभूतिःस्यात् स्मृतेरन्या" इतिवचनात् । अनुभवत्वेसतितद्वतितत्प्रकारकज्ञानस्यैवगौतमादिभिः प्रमाणत्वस्वाकारात्—

तथापि तथात्वस्वीकारेकथंविदितविषयनियमातिक्रमणम्, अतिक्रमेकुतस्तस्यप्रत्यक्षत्वम्? इति न तादृशयोगिज्ञानंसर्वानुभवैश्वर्यवन्तमीश्वरंगमयेदिति ।

"मितिःसम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता । तदयोगव्यवच्छेदःप्रामाण्यंगौतमेमते॥" इत्युदयनोक्तेः।

प्रमाणं च प्रत्यक्षादिकंपञ्चैव । न चान्यतमजनितंज्ञानंस्मरणंतस्यसंस्कारमात्रजन्यत्वात् । संस्कारस्यापिप्रमाणत्वेस्वीकृतेप्रमाणपञ्चकत्वव्याघातात् । इदमुक्तंभवति "अनधिगतावाधितार्थविषयमेवप्रमाणमितिस्वाकृत्येदंकथितम् । अवाधितार्थमात्रविषयकत्वस्यप्रमाणत्वेतुकोदोषइतिविचारकैरेव विवेचनीयम् । ग्रन्थबाहुल्याद्विरतोहम् । यदियोगिज्ञानस्यस्मृतिरूपत्वेतु "यथार्थानुभवत्वलक्षणम्, अज्ञातार्थज्ञापकत्वलक्षणं वा प्रमाण्यंनास्तीतिकथम् प्रमाणंस्यादीश्वरप्रत्यक्षे इति । यदिअतिन्द्रियजमपि भावनाप्रकर्षपर्यन्तंयोगिज्ञानम्, तदाप्रत्यक्षसामान्यस्यलोकप्रसिद्धोयोनियमः संवद्धार्थग्राहकलक्षणस्तादृशनियमंकथमतिक्रामिष्यतियोगिज्ञानम् । यदिकदाचित् लोकप्रसिद्धतादृशनियमस्यातिक्रमणंकरिष्यति, तदाप्रत्ययत्वव्यापकतादृशनियमस्याभावे, व्यापकाभावात्, तद्वाध्यप्रत्यक्षत्वस्यापिततोऽवश्यमेवनिवृत्तिप्रसज्येत, गुणेऽव्यापकद्रव्यत्वस्यनिवृत्तौतद्व्याप्यपृथिवीत्वस्यनिवृत्तिवदेव । यथावाव्यापकवृक्षत्व निवृत्तौशिंशपात्वनिवृत्तिवदितिसंक्षेपः ।

सूक्ष्मस्थूलसाधारणचेतनजडात्मकसर्वजगत् साक्षात्कर्तरिसर्वज्ञोसर्वनियन्तरिहेयप्रत्यनीकसर्वकल्याणगुणवतिपरमेश्वरेश्रीसीतानाथेऽस्मदादीनामल्पप्रज्ञानांयोगिनां वा, इन्द्रियरूपंचक्षुरादिकंप्रत्यक्षंप्रमाणंतद्विषयकप्रमोत्पादकंनभवतीति। स्यादेतत्बहिरिन्द्रियनिरपेक्षकेवलमनस बाह्यार्थग्रहणेसामर्थ्याभावेपियोगज प्रकृष्टशुभाशुभादृष्टसहकृतस्यान्तःकरणस्य, बाह्यविषयेष्वतीन्द्रियेषुभूतभविष्यवार्तमानिकेषुचार्थसमुदायेषु कथंचित् प्रवृत्तिर्भवेदपि । ततप्रकृष्टादृष्टसहकृतमनोजनितमेवप्रत्यक्षम्, इतियोगिनांतदीश्वरेप्रमाणं स्यादेव । प्रत्यक्षस्यसंवद्धावर्तमानार्थग्राहकत्वमितिनियमस्तु, योगिव्यतिरिक्तास्मदादिप्रत्यक्षविषयक एव । लौकिकविषयतासम्बन्धेनप्रत्यक्षंप्रतितादात्म्येनयथायथंविषयादेःकारणत्वावगमात् ।

अत्रब्रूमः प्रकृष्टादृष्टविशेषसहकारेणापिप्रमाणिकसर्वार्थग्रहणमेवभवतुनामसर्वेश्वरेचैकस्मिन् न किञ्चिदपिप्रमाणंपश्यामि । अतोनक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टपुरुषविशेषस्यसिद्धिर्योगिप्रत्यक्षेणापिसंभवतीत्याक्षेपकाभिप्रायः ।

परमेश्वरध्यानजनितं परमेश्वरविषयकज्ञानमेवपरमात्मविशेषमानसप्रत्यक्षंप्रमाणंपरमेश्वरे, इत्यपिनिरस्तमेवभवतीतिज्ञेयम् । तथाहिपरमेश्वरस्यध्यानंपरंज्ञानमन्तरा न संभवति—तत्रपरमात्मज्ञानंप्रत्यक्षेणभवतीत्यधुनैवनिराकृतम् नाप्यनुमानम्, गमकम् । अव्यभिचरितलिङ्गाभावात् । नच कार्यत्वादिनातत्सिद्धिः,कार्यत्वहेतोर्मेघमालादौव्यभिचारात् । नोपमानंतत्रप्रमाणम् "नतस्यकार्यंकरणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते" इत्यादिश्रुत्यैवतत्सदृशस्यनिराकरणात् । अतएव "गगनंगगनाकारंसागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिव" इत्यादावनन्वयाकारएवस्वीकृतोपमा, उपमानस्याभावात् ।

नापि प्रत्यक्षातिरिक्तंतत्रेश्वरेप्रमाणम् । तत्किमनुमानमागमो वा ? तत्रागम प्रमाणंपश्चाद्विचारयिष्यते । प्रथममनुमानंनिराकर्तुंविकल्पयामि, अनुमानमपिविशेषतो

तस्मादन्ततोगत्वाशास्त्रस्यैवेश्वरेप्रमाणत्वंवक्तव्यम् । शास्त्रंचप्रवृत्तिनिवृत्तिपरकत्वात्कार्यार्थे-एवप्रमाणम्,नतु सिद्धार्थेप्रमाणम्—"आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामितिजैमिनिनयात्। तथाच-कार्यपरक शास्त्राशयेनेश्वरेतात्पर्यम् । किञ्चश्रुतिपौरुषेयत्वमते—शब्दःककारादिरनित्यःकार्यत्वादित्यनु-मानेन तस्यानित्यत्वम् । नचकण्ठताल्वाद्यभिघातेनाभिव्यज्यते एवशब्दःनिष्पीडनेनतिलेभ्यस्तैलवत् इति वाच्यम् तथासत्युच्चारणभेदेनवर्णेषुभेदप्रतिपत्तिर्नस्यात् तथाचवर्णसमुदायात्मकपदस्यानित्यत्वं, तत-श्चपदसमुदायस्यवाक्यस्यतथात्वम् एवमेववाक्यसमुदायात्मकवेदस्यानित्यत्वमीश्वर रूपपुरुषविशेषाज्जा यमानत्वेन, सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणकर्तृतयाश्रुतेःपौरुषेयत्वमेव"यस्य निः श्वसितंवेदा" इत्यादि स्मरणात् । एतादृशपौरुषेयत्ववादिमतेपुनरत्रपरस्पराश्रयदोषोपि भवति, तथाहिपरमेश्वरसिद्धौतदुच्च-रितत्वात् वेदस्यप्रामाण्यंसेत्स्यति, अर्थात्, क्लेशकर्मविपाकादिराहित्येनेश्वरस्यनभ्रमप्रमादौ, तदभावा-न्नानृतवादित्वम्, तस्मात्पुरुषविशेषादुच्चरितोनानृतारूपोपितुसत्यएवेतिवेदस्यप्रामाण्यंसिद्ध्यति, तत-श्चप्रमाणभूतवेदज्ञापनात्, ईश्वरःसेत्स्यति । एवञ्चप्रमाणभूतवेदसिद्धौपरमेश्वरसिद्धिः परमेश्वर-सिद्धौचवेदस्यप्रामाण्यमित्येवंरूपेणपरस्पराश्रयग्रस्तत्वात्, इति नशब्दज्ञाप्योहरिरिति । अनुमानप्रमाण-कत्वंतुतस्याचार्येणस्वयमग्रेदर्शयिष्यते । एवञ्चसाधकाभावेनेश्वरासिद्धौतज्ज्ञानासिद्धिरितीश्वरज्ञानामूल-श्वरप्रणिधानाद्यसिद्धिरिति न तद्व्यापियोगिज्ञानगम्यत्वमिति । एवंलौकिकयौगिकभेदेनद्विप्रकारक-स्यापिप्रत्यक्षस्यनेश्वरेप्रमाणत्वम् ।

॥ इतीश्वरेप्रत्यक्षप्रमाणनिरसनप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

अथयथाप्रत्यक्षप्रमाणमीश्वरेपदंनादधातितथाप्रमान्तरस्यापीश्वरेनप्रमाण्यमितिकथयितुमुपक्रमते **नापिप्रत्यक्षातिरिक्तमित्यादि** । मतविशेषेतावत् त्रिविधंकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरे-किभेदात् । तथान्यत्र विशेषतोदृष्टं सामान्यतोदृष्टमित्येवंद्वैविध्यमेव प्रतिपादयामास; यत्रखलुसिषाधयि-तंसाध्यम्, प्रत्यज्ञम् तस्यप्रत्यक्षेणान्येनसहभूयः सहचारदर्शनंभवति ततस्तादृशसहचारबलात्साध्य-सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्निश्चयो भवति, ततः हेतुवान् पक्ष इतिपक्षधर्मता ज्ञानमुदेति तदनन्तरंसाध्य-निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमान् पक्ष इति ज्ञानंसाध्यव्याप्योहेतुः पक्षे इति वा विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह-ज्ञानंपरामर्शोजायते, तदनुसाध्यवान् पक्ष इत्यनुमितिर्जायते, यथा प्रत्यक्षमहानसीयवन्हिनिरूपित व्याप्तिमता धूमेन वन्ह्यनुमानं तत् विशेषतोदृष्टोऽनुमानम् । अर्थात् यत्रसाध्यरूपस्वलक्षणो-वन्ह्यादिः प्रत्यक्षः पूर्वंदृष्टश्च, तत्रक्रमपरंपरयाजायमानमनुमानमेतत् यथा महानसे प्रत्यक्षदृष्टवन्हेः पर्वतेधूमेनग्रहस्तत्रेदमनुमानम् । यत्रतुसाध्यात्मकस्वलक्षणोनप्रत्यक्षयोग्यातीन्द्रियादिकारणेन, तत्र सामान्यधर्मदर्शनेनजायमानमनुमानंसामान्यतोदृष्टानुमानम्, यथेन्द्रियविषयकानुमानम्, अत्रेन्द्रिय-

दृष्टंसामान्यतो दृष्टं वा ? तत्रनाद्यःसर्वथाऽप्रत्यक्षेपरमेश्वरेसाध्यप्रत्यक्षपूर्वकगृहीतव्याप्तिकधूमादिभ्योजायमानस्यैवविशेषतोदृष्टानुमानत्वेनसाध्याप्रत्यक्षेतदनुमानस्यैवोदेतुम-शक्यत्वात् । नहि अज्ञातवह्निकाःपुरुषात्र्याप्तिग्रहणाभावात् तादृशधूमेवह्निपर्वतेनिश्चिन्वन्ति । नवासर्वार्थसाक्षात्कारमर्थेभगवतिसामान्यतोदृष्टानुमानमपि, तादृशहेतोर्दर्शनानुपपत्तेः ।

त्वसामान्यविशेषो न दृष्टमर्वागदृशा, किन्तुकरणत्वसामान्यस्यकरणविशेषोदृष्टोवास्य इति करणत्वसामान्येन, रूपादिविज्ञानंसकरणकंक्रियात्वादित्यत्रपरिशेषतयाकरणत्वसामान्यविशेषइन्द्रियत्वमनुमितं भवतीति तत्रद्विविधेऽनुमानेविशेषतोदृष्टस्येश्वरेप्रमाणत्वं न संभवतीतिदर्शयितुमाह **तत्रनाद्यःइति**। तत्रानुमानद्वयेविशेषतोदृष्टानुमानमीश्वरेनपदमादधाति, कुतः ? तत्राह **सर्वथाऽप्रत्यक्षेपरमेश्वरे** इत्यादि । सर्वथेति,इदंविशेषतोदृष्टानुमानम्, सकलकरणातिक्रान्ते, न समर्थम्, कथंनसमर्थम् तत्राह, **अप्रत्यक्षेति** =तदसाधारणाकारग्रहणपूर्वकविशिष्टतत्सहचारदर्शनाधीनतद्व्याप्तिज्ञानविषयलिङ्गरूपस्य विशेषतोदृष्टानुमानस्यासाधारणाकारेणसर्वज्ञत्वादिनाऽप्रत्यक्षत्वादीश्वरस्यतत्सहचारदर्शनमूलकव्याप्तिग्रहस्यहेतुविशेषेऽसंभव ईश्वरे इति ।

विशेषतोदृष्टानुमानस्यानुमानात् पूर्वंव्याप्तिग्रहणसमयेविशिष्टासाध्याग्रहणंविनाऽसंभवंदर्शयितुमुपक्रमते **नहिअज्ञातवन्हिकाः** इत्यादि । अर्थादनुमानात्पूर्वमसाक्षात्कृतवन्हिविशेषाअनुमातारोवन्हित्वावच्छिन्नवन्हिनिरूपितहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिंधूमविशेषेगृहीतुंसमर्था नप्रभवन्ति । सिषाधयितवन्हिसामान्यस्यानुमानपूर्वमेवार्थात् व्याप्तिग्रहणकालेरवमहानसादौदृष्टत्वात्, तत्रधूमानुमानस्यविशेषतोदृष्टत्वमितिनाम भवति । वन्हित्वावच्छिन्नेनसामान्यतोव्याप्तिग्रहणादेव, यत्रवन्हित्वातिरिक्ताकारविशेषस्यपर्वतीयपक्षत्वादेरपिपक्षधर्मतावलात् सिद्धिमिच्छन्ति, यत्र वा महानसीयवन्हीतरवन्ह्यभाववान् पर्वतइत्याकारकेतरवाधसहकारकालेसामान्यपरामर्शादेवमहानसीयवन्हिमान् पर्वतइत्याकारकानुमितिमिच्छन्तितत्रपुनर्धूमहेतुनाऽनुमानंजायतेतदनुमानमेव सामान्यतोदृष्टानुमानमिति । अथवा यद्व्यक्तेः कालदेशविशेषनियन्त्रितरूपेणपूर्वंज्ञानंजातम्, तद्व्यक्तेस्तथाविधस्यानुमापकमनुमानमेवविशेषतो दृष्टमिति । यथामहानसीयवन्हेःपूर्वंज्ञानंजातंकालान्तरेतत्रैवतदनुमापकंधूमादिकंविशेषतोदृष्टम् । अथवा तद्रूपवान्तद्रसादिकमेवविशेषतोदृष्टानुमानमिति । धूमत्वधर्मपुरस्कृत्यधूमेनजायमानंवन्हित्वावच्छिन्नविषयकमनुमानंतुसामन्यतोदृष्टमेव नतुविशेषतोदृष्टमिति । सर्वथापिविशेषतोदृष्टमनुमानमीश्वरंगमयितुं न समर्थम्, तत्रपुरुषविशेषरूपेश्वरस्यातीन्द्रियतयातत्प्रत्यक्षस्यासंभवादितिसंक्षेपः ।

सामान्यतोदृष्टानुमानमपि परमेश्वरेऽनुमापकतयाप्रमाणं न भवतीति दर्शयितुमुपक्रमते **नवा सर्वार्थसाक्षात्कारसमर्थे** इत्यादि । साधनेच्छाविषयीभूतविशेषाकारव्यतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नगृहीतव्याप्तिकत्वमेवहेतोः सामान्यतोदृष्टानुमानत्वम्, यथाचाक्षुषादिज्ञानं सकरणकं क्रिया-

विवादास्पदं जगत्, एकचेतनजनितम्, अचेतनाजन्यत्वात् स्वस्थस्वशरीरवत्।
एवं विवादास्पदंजगत् बुद्धिमत् कर्तृकंकार्यत्वाद्धटादिवदिति। आभ्यामनुमानाभ्यां जगत्कर्तृतयापरमेश्वरसिद्धिरितिन्यायानुसारिणोवदन्ति।

त्वात् छिदादिक्रियावत् अत्रेन्द्रियत्वजातीयकं करणंसिषाधयिषितम्, न तत्प्रत्यक्षम्, अपितुकरणत्वजातीयकंवास्यादिकंतथा, तत्रसिषाधयिषितविशेषाकारातिरिक्तकरणत्वसामान्यधर्मानच्छिन्नेनसहपूर्वंक्रियात्वहेतोर्व्याप्तिग्रहणात् तेनेन्द्रियजातीयककरणस्यानुमानंभवतीतितत्सामान्यतोदृष्टमितिकथ्यते। एतादृशं सामान्यतोदृष्टानुमानंप्रभवति परमेश्वरे परमेश्वरस्यस्वरूपतोऽदृश्यतयातद्गताविशेषधर्मस्य सामान्यधर्मस्याप्यदृष्टत्वेनतत्रव्याप्तिग्रहणासंभवात्। ईश्वरे सर्वधर्मंसामान्यरूपंविशेषरूपं वा निषेधतिश्रुतिः "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगन्धवच्चेति, "नतस्यकार्यंकरणं च विद्यते" इत्यादि, ततश्चेश्वरवत्तदीयधर्मस्याप्यप्रत्यक्षतयातेनसहव्याप्तेरग्रहादिति।

॥ इतीश्वरेऽनुमानस्यप्रामाण्यासंभवोपक्षेपप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

विशेषतोदृष्टानुमानंसामान्यतोदृष्टानुमानमीश्वरसाधनाय न प्रभवतीतिकस्यचित्पूर्वपक्षमुपश्रुत्यतर्करसिकास्तर्केकेवलेनैवतत्वसाधनेकुशलाः प्रत्यवतिष्ठन्ते। भवतुनामश्रुत्यादिविरोधाददृश्यत्वाच्चपरमेश्वरः प्रत्यक्षाग्राह्यःकिन्तुद्वितीयप्रमाणेनतत्साधयामितत्राह **विवादास्पदंजगदित्यादि**। तत्र जायते इति जगदितिव्युत्पत्यासर्वंकार्यद्रव्यजातमितिगृह्यते। तच्चजगत्, एककर्तृकंनवेतिप्रतिपत्त्यासंशयविशयीभूतंपक्षः एकचेतनकर्तृकमितिसाध्यम्, अचेतनेनाजन्यत्वादिति हेतुः। अन्नाभावादिरोगग्रस्त शरीरस्य स्थितो नानाचेतनधीनत्वेन न दृष्टान्तसंभवति तत्राह **स्वस्थशरीरवत्** नीरोगस्वशरीरवदित्यर्थः। तस्यस्वात्मैकाधीनत्वदर्शनात्।

अचेतनारब्धत्वम्, अचेतनसमवायिकारणकद्रव्यत्वरूपमेव। समवेतद्रव्यत्वरूपमितिवेति केचन, तदेवहेतुतयाविवक्षितम्। तेनारब्धत्वस्यैवलिङ्गत्वसंभवे, अचेनारब्धत्वस्यव्यर्थविशेषणत्वशंकापि न भवति, एकस्यहेत्वन्तरादूषकत्वनियमेन, हेत्वन्तरेणाभिमतसाध्यसिद्धौहेत्वन्तरस्यसंभवेपि न तत्र कोपिदोषःप्रथमेनयत्कर्तव्यंहेत्वन्तरेणापिसम्पादनादिति। एवं क्रमेणैकस्यविधातुः साधकमनुमानंकथितम्। परमेश्वरस्यसर्वज्ञत्वादिविशषयकमनुमान्तरमपिदर्शयति **विवादास्पदंजगत् बुद्धिमत् कर्तृकमि**त्यादि। एतदनुमानं "क्षित्यङ्कुरादिकंसकर्तृकंकार्यत्वात् घटादिवदित्यस्मिन्ननुमाने एवपर्यवसितं भवति। तत्रकर्तृत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षावत्वरूपमेव, तेनघटादिकार्येचेतनकुलालात्मकबुद्धिमत्कर्तृकत्ववदिहापितथात्वंसिद्ध्यति। इत्थंचजगदात्मकपक्षवृत्तिना कार्यत्वलिङ्गेनतत्रकश्चित् कर्त्ता कुलालादिवदेवानुमितोभवति। तस्यकार्यत्वहेतोर्जगदात्मकपक्षसम्बन्धवलेनपरमेश्वरस्यसर्वज्ञत्वादिकमनुमानबलात्सिद्धमेवभवति।

अर्थात् कार्यंसकर्तृकंकार्यत्वाद् घटवदित्यनुमानंफलितंतदेव च विवक्षितम्। न चैवं पक्षतावच्छेदकहेत्वोरेकत्वेऽनुमानंनोदेष्यतातिवाच्यम्, अत्रपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्, तत्रपक्षता-

अयमाशयः । यदेतत्परिदृश्यमानंकार्यजातंतत्सर्वंस्वकीयोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनादिज्ञातृत्वेनविरचितमेवावगम्यते, यथाघटगृहादिकम् ।

विवादास्पदीभूतंपृथिवीमहार्णवादिकंसर्वकार्यमितितदपिचेतनपूर्वकमेवेतिज्ञायते ।

वच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धिघटितव्यापकसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिनिश्चयस्यविरोधेमानाभावात् । अर्थात् , यस्मिन्पक्षेसाध्यंसिषाधयिषितं तत्रैवप्रत्यक्षादिनासाध्यसिद्धौ, तन्निश्चयस्तत्रैवपक्षेऽनुमितिंविरुणद्धि, व्यक्त्यन्तरेसाध्यसिद्धिर्नाविरुणद्धितामनुमितिम् । तथाचपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धिःपक्षतावच्छेदेनजायमानानुमितिंप्रतिवध्नाति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनसाध्यसिद्धिःपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनजायमानानुमितिंपक्षता न समानाधिकरण्येनजायमानानुमितिं च प्रतिवध्नात्येवेति निश्चयः । विशेषतएतत्तत्वंजगदीशकृतपक्षताग्रन्थेविलोकनीयंजिधृक्षुभिः ।

नच पक्षतावच्छेदकहेत्वोरेकत्वेउपनयादिवाक्यं न समञ्जसंस्यात्, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेकत्वेशब्दासंभवःघटवान्घटवानितिवदितिवाच्यम् , एवं सतिस्वरूपसम्बन्धविशेषंकार्यत्वंपक्षतावच्छेदकम् , प्रागभावप्रतियोगित्वात्मकोत्पत्तिरूपकार्यत्वस्यहेतुकरणेनतयोः परस्परविभिन्नत्वेनपक्षतावच्छेदकहेत्वोरेकत्वमायातीतिदोषस्यनिरवकाशीकृतत्वादितिसंक्षेपः । एवम्—

“कार्यायोजनधृत्यादेःपदात्प्रत्ययतःश्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्चसाध्योविश्वविदव्ययः ॥”

इत्युदयनोक्तप्रकारेणकार्यत्वहेतुवत् हेत्वन्तरेणापिपरमेश्वरानुमानंसंभवतीतिवोध्यम् ।

यद्यपीश्वरसाधकंसामान्यतोदृष्टानुमानंप्रदर्शितमितितस्यातिसंक्षिप्तत्वादल्पधियां न सुखेनवोधजननेसमर्थमितिमत्वातमेवविशदयितुमुपक्रमने **यदेतत्परिदृष्यमानंकार्यजातमित्यादि** कार्थवर्गस्यद्रव्यरूपस्यतदेवोपादानंतत्समवायिकारणंयदन्तोगत्वापरमाणवःस्वसजातियाः यथावायवीयद्व्यणुकादिकार्याणामुपादानकारणंवायवीयाः परमाणवःतेषु अदृष्टवदात्मसंयोगेनाद्यक्रियाजायते,तेनकर्मणापूर्वदेशाद्विभागःप्रदेशान्तरेणतेषांसंयोगः । ततश्चपरमाणुसंयोगोऽसमवायिकारणम् , अदृष्टमीश्वरेच्छादिकंयथायथंनिमित्तकारणम् , तदेवंपरमाणुभ्योद्व्यणुकोत्पत्तिस्ततस्ताभ्याद्व्याणुकाभ्यां त्र्यणुकादिकंजायते, एवं क्रमेणमहावयविघटादिकार्याणांसमुत्पत्तिर्भवति । तेनकार्यवर्गेणयथादृष्टंजीवानांफलोपभोगोभवति । तत्र यद्यपिधर्माधर्मंजीवजनिर्मितंसर्वदाजीवसमवेतमपीति । तथाप्यज्ञत्वाज्जीवो नो तानिनियमयतिंमियामने समर्थोभवति, किन्तुतददृष्टानांनियामकःसर्वशक्तिःसर्वज्ञएकःपुरुषःसिद्ध्यतीति मूलप्रदर्शितानुमानस्य संक्षिप्ताशयः । अक्षरार्थस्त्वित्थम्तथाहि **उपादानोपकरणमित्यादि**, तत्रोपादानंसमवायिकारणम् , समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणैःकार्यस्योत्पत्तिर्भवतीतिनियमः । तत्रन्यायपरिभाषायांयत्समावायिकारणंतस्यैवदर्शनान्तरे परिणामवादउपादानकारणमितिनामभवति । उपकरणं—सहकारिकारणम् , अत्रैवोपकरणकारणेऽसमवायिकारणनिमित्तकारणानांकुलालचक्रचीवरजीवादृष्टेश्वरेच्छाप्रयत्नादीनांसमावेशोभवति । सम्प्रदानमुपभोक्तायस्यसुखदुःखोपभोगायसर्गोभवतिसजीवविशेषः ।

नचैतेषुमहार्णवादिषुहेतुःस्वरूपासिद्धिः, एतेषामवयवित्वेनतत्सिद्धेः । इहचान्त्यावयवि-घटादितआरभ्यद्व्यणुकपर्यन्तंसोपादानकमेव । तदुपादानमन्त्यावयवरूपाश्चतुर्विधाः परमाणवएवसकलजगतः । तेचवायवीयास्तैजसाआप्याःपार्थिवाश्च । तेषुप्राथमिक-परिस्पन्दस्तदनुकूलादृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकोभवति, तत्रोपकरणंभोक्तृनिष्ठ-धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमेव । प्रयोजनंतुसृष्टेरनेकप्रकारकार्थक्रियाविशेषात्मकः । फलभो-

प्रयोजनंक्रियमाणकार्यजनितंफलम् । उपादानादीनां=समवायिकारणएतेषामुपादानादीनांयः संवेदिता-साक्षात्करणशीलः कर्ताकुलालस्थानीयो यश्चेतनविशेषस्तेननिमित्तकारणेनरचितंसम्पाद्यमानंकार्यजातं-घटादिकंदृष्टमिति । एतावताऽशयप्रकाशनपरकवाक्यजातेनकार्यत्वहेतोः सकर्तृकत्वव्याप्यमिति । अनु-मानाङ्गभूतमुपनयनिगमनं "कार्यं च पृथिव्यादिकमित्यनेनप्रदर्शितम् । अत्रकर्तृत्वमुपादानादिगोचरा-परोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वरूपमेवविवक्षितम् । कार्यं च पृथिव्यादीति, विवादास्पदमितिवाक्यम्, सकर्तृत्वाकर्तृकत्वविप्रतिपत्तिविषयीभूतम् । संदिग्धसाध्यधर्माथर्मिपक्ष" इतिसंदिग्धसाध्यकत्वरूपपक्ष-त्वंसमुपपद्यतेइत्यपिसूचितम् । अथवा सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावएवपक्षतेति ।

हेत्वभाववान्पक्षःस्वरूपासिद्धिः, अर्थात् अस्मीन्पक्षे,हेतुत्वेनाभिमतस्याभावोभवति, तादृश हेतौस्वरूपासिद्धिर्भवति, यथाह्रदोवन्हिमान्धूमादित्यत्रह्रदात्मकपक्षप्रत्यक्षेणधूमाभावोगृह्यते, तदाधूम-वान्ह्रदइतिज्ञानंनजायते, धूमवत्ताबुद्धिंप्रतिधूमाभाववत्तानिश्चयस्यप्रतिबन्धकत्वात्, ततश्चपक्षतानिवृ-त्यातंद्द्वारासाध्यव्याप्यवान् पक्ष इतिपरामर्शाभावान्नानुमितिरुदेति । अयंदोषःसाक्षादनुमितिकरणंपरा-मर्शंनिरुन्धानफलतोऽनुकितिप्रतिबध्नात्येव । एवमेवातिविस्तृतपृथिवीसमुद्रादौविरहदर्शनेनकार्यत्वंहेतुः स्वरूपासिद्धमितितदपनोदनायोपक्रमते **नचैतेषु** इत्यादि ।

परिहरति **एतेषामवयवित्वेनेत्यादि** । यथाघटादौ, अवयवित्वेविद्यतेइतिकार्यत्वंविद्यते एवेतिनतत्रघटादौकार्यत्वाभावः प्रत्युतकार्यत्वंतथैवपृथिवीमहार्णवादावपि, अवयवित्वंसमस्तीतितत्रापिकार्य-त्वस्यानुमानसिद्धतयानासिद्धत्वंमहार्णवादिपक्षे इति । इहचान्त्यावयविघटादितआरभ्यकपालिकात्रसरेणु, द्व्यणुकपर्यन्तमवयवि, सर्वंकार्यजातंद्रव्यात्मकचरमावयवपरमाणुसंयोगात्मकसमवायिकारणजन्यम्, अर्थात् परमाणवःसमवायिकारणंतदीयसंयोगोऽसमवायिकारणमितिताभ्यांजनितमितिक्रमः । तत्रोत्तरो-त्तरकार्यापेक्षयापूर्वपूर्वकार्यद्रव्येऽवयवानामल्पत्वमाधिक्यंचेति । अवयवसंयोगविशेषजन्यत्वंकपालिका-दौप्रत्यक्षसिद्धंत्रसरेणुप्रभृतिषुअनुमानसिद्धमेव, त्रसरेण्वादिसमवायिकारणस्यादृश्यत्वात्, कपालिकादि-समवायिकारणस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चेति।अन्योपादानत्वंनामअवयवित्वासमानाधिकरणावयवत्वरूपमेवेति। तेचपरमाणवश्चतुःप्रकारकाःपृथिवीजलतेजोवायवीयाः गन्धशीतोष्णेरणस्वभावकाः । ते इमेचतु-र्विधस्यकार्यद्रव्यस्यसमवाविकरणरूपाः । तत्रपरमाणूनांसर्गाद्यकालिकारंभकसंयोगोत्पादकक्रियारूप आदिस्पन्दोऽदृष्टवदात्मसंयोगलक्षणासमवायिकारणजन्यः । एतावतैवश्रीरामानन्दवेदान्तसिद्धान्तेऽदृष्टा-नामुपकरणत्वंकथितम् ।

कर्तारोजीवाएवसम्प्रदानम् । नचेमेजीवाःस्वसमवेतमपिधर्माधर्ममदृश्यत्वादृद्रष्टुंप्रभवन्तीति जीवव्यतिरिक्तःकश्चित्सकलभुवननिर्माणनिपुणःसर्वज्ञःसकलैश्वर्यसम्पन्नः सर्वशक्तियुतः पुरुषःसामान्यतोदृष्टानुमानेनसिध्यतीति ।

सोयंनैयायिकविचारःपलालपुञ्जवदसारोविकल्पासहत्वात्, तथाहिपृथिव्यादेरुत्पत्तौस्थितौ वा,एकचेतनाधीनत्वंसाध्यते, तत्प्रवृत्तौ वा,एकचेतनाधीनत्वंसाध्यते । तत्र न प्रथम द्वितीयकल्पौसंभवतः, अन्वयदृष्टान्तस्यनीरोगदेहस्यसाध्यविकलत्वात् । न

आद्यपरिस्पन्दस्वादृष्टमेवासमवायिकारणंनतुकार्यद्रव्यस्यसमवायिकारणगतसंयोगासमवायिकाणत्वमित्यत्रतर्कत्वेन साधककणाद मुनिप्रदर्शितसूत्रमेवप्रमाणम् "अग्नेरुर्ध्वज्वलनंवायोस्तिर्यक्पवनमणूनांमनशश्चाद्यंकर्मादृष्टकारितमिति,अस्यार्थस्तद्भाष्यादेवविशेषतयाऽवधातव्यः। **प्रयोजनमिति** महदायासेनसम्पाद्यमानसर्गप्रयोजनमनवधिर्जीवोपकारप्रकारभेदः सृज्यमानपदार्थबाह्यानेकप्रकारकार्थक्रियारूपएवनानाविधभोगनिष्पादरूपोऽनन्तएवेतिभावः। सम्प्रदानं च साक्षादेवपरंरयातदुभयाभ्यां वा कार्यप्रयोज्यभोगमनुभवन्तोजीवनिकायाः।ते एव यथायथंसर्वपदार्थभोक्तारोभवन्ति।एतादृशसर्वप्रकारकपरमाणुसर्वजीवादृष्टशुभाशुभलक्षणकर्मसर्वजीलोपकाररूपसकलप्रपञ्चोपादानोपकरणप्रयोजनसाक्षात्कर्तृत्वादिजीवराशिषु नसंभवति, अल्पज्ञत्वादितिदर्शयितुंस्वसंपादितस्वकीयादृष्टसाक्षात्कर्तृत्वंयदाजीवस्यनसंभवतितदा, उपर्युक्तपदार्थेषुकाकथेत्याशयेनाह **नचेमेजीवाःस्वसमवेतमपिधर्माधर्मे**त्यादि,यस्मात् स्वसंपादितंस्वस्मिन् सदावर्तमानमप्यदृष्टजातंप्रभवति,तस्मात् तदतिरिक्तःसर्वज्ञःसर्वशक्तिसम्पन्नःपुरुषविशेषोऽधिकरणसिद्धान्तसिद्धःसिद्ध्यति।'यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिःसोऽधिकरणसिद्धान्तः"इतिगौतमीयन्यायसूत्रम्। अस्यार्थः, यस्यसिद्धिंविनाप्रकृतार्थोनसिद्ध्यति, तथाभूतःप्रकृतार्थसिद्धेर्नान्तरीयकतयासिद्धयन्नर्थोऽधिकरणसिद्धान्तइतिभावः । एवञ्चसकलार्थसाक्षात्कारित्वमन्तरेणक्षित्यादेः कर्तुःपुरुषविशेषरूपस्यसकर्तृकत्वलक्षणःप्रकृतार्थो न सिद्ध्यतीतिविशिष्टकर्तृत्वलाभोऽधिकरणसिद्धान्तमतेनभवतीति फलति ।

॥ इतीश्वरेसामान्यतोदृष्टानुमानस्यप्रमाणताप्रतिपादकप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

नैयायिकाभिमतेश्वरसाधकमानंनिरसितुंमीमांसकाःप्रत्यवतिष्ठन्ते–**सोयंनैयायिकविचारःपलालपुञ्जवदसारः** इति । यथापलालसमुदायोऽसारोऽतीवनिर्वलस्तथैवतदभिमतेश्वरसाधकैकचेतनाधीनत्वादि हेतुप्रयोगोपिनिष्फलोभवन्नसारएवेति । असारतामेवतदीयहेत्वादावुपपादयितुमाह, **विकल्पासहत्वादि**त्यादि अस्यक्षित्यादेरेकचेतनायतत्वंनिरस्यति । महार्णवमह्यादेर्जन्मनिएकचेतनहेतुकत्वंसाध्यते ? अथवा पृथिव्यादिस्थितेरेकचेतनहेतुकत्वंप्रसाध्यते,अथवा भुवनादिप्रवृत्तेस्तथात्वंसाध्यते ? तत्रप्रथमद्वितीय विकल्पयोर्योऽन्वयदृष्टान्तोनिरोगदेहःप्रदर्शितःसच साध्यविकलस्तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यभिचारश्च दूषणमापतति । तत्र नीरोगदृष्टान्तेसाध्यरहितमेवोपपादयितुमाह–**नखलु** इत्यादि । मानवीयशरीरोत्पत्तिस्थित्योःस्वसमवेतशुभाशुभादृष्टद्वारेणापिकारणमवश्यमेववक्तव्यम्, कार्यजातस्यादृष्टत्वनियमात् । तच्छरीराधीनोपभोगोपकारभाजामन्येषां तु तत्राहष्टद्वाराकारणत्वंतदेहिनइवास्तीति, एकचेत-

खलु एकचेतनाधीनोत्पत्तिस्थितिकंशरीरं भवति, ये जीवायत्तशरीराधीनसुखादीनांभोक्तारो भवन्ति, तेषां तदुचितकर्मशालिनांसमेषामेवतद्देहिनइवतदुत्पत्तिस्थितिनिमित्तत्वं भवति । अपिच शरीरावयविनस्वावयवसमवायस्वरूपास्थितिरवयवसम्बन्धंविनापरंचेतयितारंनापेक्षते । या पुनःप्राणनलक्षणास्थितिश्चेतयितारमपेक्षते, न सा पृथिव्यादिपक्षे संभवतीतिस्थितिर्नैकरूपापक्षसपक्षयोर्विद्यते । एकचेतनाधीनप्रवृत्तित्वेतु प्रबलानेकजनप्रयत्नचालितरूपाषाणशिलादौव्यभिचारात् जन्यत्वमात्रहेतुतएवैतत्साध्यसिद्धौनीलधूमादिवद्व्यर्थविशेषणतापि ।

नाधीनोत्पत्तिस्थितिकत्वंनीरोगदेहरूपदृष्टान्तेनास्त्येवेति । द्वितियविलल्पेस्थितिशब्दार्थविकल्पद्वारेण दूषणान्तरमपिदर्शयितुमाह **अपिच** इति । शरीरं च अवयविचेतिशरीरावयवि, तस्येतिकर्मधारयः। अवयवसमवेतोत्पादकसमवेतेऽतिदृढेसतिस्वावयवसमवेतत्वलक्षणास्थितिः शरीरस्यनिरावाधाघटपटादिवदतिप्रसिद्धैवेति, नैतादृशस्थितेश्चेतनसापेक्षत्वमस्ति । प्राणवृत्त्यधीनाशैथिल्यावस्थानरूपाशरीरस्थितिस्तुजीवनयोनियत्नकारणकत्वाद्भवतुनामचेतनशापेक्षा, तत्र न कोपिविवादः:—

"यत्नोजीवनयोनिस्तुसर्वथाऽतीन्द्रियोभवेत् । शरीरेप्राणसंचारेकारणंपरिकीर्तितमिति ।।"

दृष्टान्तेसाधनस्यव्यापकतयागृहीतैवंप्रकारस्थितिस्तुपक्षाभिमतेपृथिवीप्रभृतिकेनैवविद्यते । ततश्चकार्यत्वावच्छेदेन, एवंप्रकारकैकचेतनाधीनस्थितिकत्वसाधनेआंशिकोवाधोभवतीति वाधापहृतविषयमानंनसाध्यसादनायप्रभवतीति । तृतीयविकल्पेदोषंदर्शयितुमुपक्रमते **एकचेतनाधीनप्रवृत्तित्वे** इति । अनेकप्रवलजनचलनप्रवृत्तिमतिमहारथादौमहापाषाणखण्डादौचसाध्याभाववतिहेतोरनेकान्तत्व दोषोपिजायते, तथाचायोगोलकंधूमवत् द्रव्यत्वादित्यत्रधूमाभावरूपसाध्याभाववत्ययोगोलकेहेतोर्विद्यमानतयातादृशद्रव्यत्वहेतोर्व्यभिचरिततयानसाधकत्वमपित्वसाधकत्वंतथैवप्रकृतेप्रकृतहेतोरपिव्यभिचरिततयानसाधकत्वमिति । ननु व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेहेतोःकोदोषः ? इतिचेत् सत्यम् , अयमाशयःलक्षणं हिलक्ष्यस्येतरभेदसाधनायभवतीतिनियमः । तत्राव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवदोषरहितंयल्लक्षणंतदेवलक्ष्यस्य स्वेतरभेदप्रकारकानुमितौगमकंस्यात् , तत्रयद्यतिव्याप्तिदोषाघ्रातंलक्षणंभवेत् , तदागौस्वेतरेभ्योभिद्यते, शृङ्गित्वादित्यनुमानप्रयोगेहेतोः शृङ्गित्वस्यगवेतरभेदीयावतिमहिषेसत्वेनव्यभिचारितयासाध्यसाधकत्वं न स्यात् । एवंलक्षणस्याव्याप्तिदोषग्रस्तत्वेतादृशलक्षणेन, इतरभेदानुमानेभागासिद्धिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनहेतोरभावेभागाशिद्धदोषस्यप्रसरात् । असंभवदोषग्रस्तत्वेलक्षणस्य तेनहेतुना स्वेतरभेदानुमानेहेतौअसंभवदोषवत्वेस्वरूपासिद्धिरेवदोषः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनपक्षेहेतोरभावेसत्येवस्वरूपासिद्धेः प्रसरादित्येवंप्रतिसन्धाययत्रतत्रव्याप्त्यादिदोषादेरुद्भावनंकुर्वन्तिग्रन्थकर्तारस्तदनुमोदयन्ति च टीकाकृतस्तदन्येवेतिदिक् ।

अपिचप्रकृतहेतौव्यर्थविशेषणत्वरूपदोषोपिभवतीतिदर्शयति **जन्यत्वमात्रहेतुतएवेत्यादि,** एतदुक्तंभवति, यथापर्वतोवन्हिमान् नीलधूमादित्यत्रवन्हिव्याप्तधूममात्रेणैवसाध्यसिद्धौ, नीलत्वेतिविशेगणं

ननु भवतु, एकचेतनाधीनत्वमात्रंसाधनंतावतैवनिर्वाहादितिचेन्न, यतः सिद्ध साधनस्यतथाप्यपरिहारात् । यावन्तोभोग्यास्तेसर्वेपिजीवेनैवस्वादृष्टद्वारासमुत्पादना दितिसर्वसंमतम् । नचोपादानाद्यनभिज्ञत्वंदोषायजीवानामपिउपादानादिसाक्षात्कारस्य संभवादितिनजीवस्यकर्तृत्वप्रतिक्षेपःकर्तुंशक्यः ।

व्यर्थंभवति, स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वस्यैवतथात्वात् । तथास्वसमानाधिकरणधर्मान्तराघटितत्वस्यैवहेतुत्वादितिधूमेनयथापर्वतादौवन्ह्यनुमानम् तथैवधूमप्रागभावादपितथाभवति, तत्र प्रागभावस्यसंग्रहायस्वसमानाधिकरणेतिविशेषंप्रक्षिप्तमुक्तलक्षणे । एवञ्चप्रकृतानुमानेपिजन्यत्वमात्रस्यैव हेतुकरणेव्यभिचारादिदोषासंभवेनसाध्यसिद्धौभवन्त्याम्, अचेतनोपादाननिरूपितत्वस्यजन्यत्वेविशेषणे तादृशविशेषणस्यवैयर्थ्यंदुर्निवारमेव । ततश्चव्याप्यत्वासिद्धिर्दूषणंनातिक्रामति । यद्यपिसमवेतसमवेत द्रव्यत्वरूपफलितहेतौवैयर्थ्यादिदोषोनभवतितथापिफलितहेतावपिदोषान्तरमग्रेदर्शयिष्यते । तत्रसमवेत द्रव्याणि, पृथिव्यादिचतुर्णांप्रथमावयवितआरभ्यचरमावयविपर्यन्तजन्यद्रव्याण्येवेति ।

॥ इत्येकचेतनाधीनत्वानुमानदूषणप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

ननु यदि पूर्वानुमानेऽनैकान्त्यदोषादेकत्वविशेषणंत्यक्तुमिच्छसितर्हितत् त्यजताम् चेतनाधीनत्वमेवसाध्यते, इत्याशयेनाह **ननुभवतुएकचेतनाधीनत्वमात्र**मित्यादि । तत्रापिदोषमाह **सिद्धसाने**दित्यादि । यद्यप्यत्रप्रतिज्ञातिर्नामदोषोभवतितथापितस्यवचनदोषत्वादर्थदोषंवदतीति । सर्वेषामपिकार्यसामान्यस्यजैवीयादृष्टप्रयोज्यतयाचेतनाधीनत्वस्यस्वीकारात् ततश्चजीवाधीनत्वसाधने, जीवैरेव सिद्धसाधनंततश्चार्थान्तरदोषोऽपरिहार्य एव । अथादृष्टद्वाराचेतनप्रयोज्यत्वमात्रं न साध्यते किन्तुचेतन कर्तृत्वम् । कर्तृत्वंचाल्पजीवानां न संभवतीतिद्वितीयानुमाने एव, तत्रापिसिद्धसाधनमेव । एवञ्चलाघवपक्षपातित्वादनुमानस्येतिसकर्तृकत्वानुमानस्यापिसम्प्रतिपन्नजीवमात्रे एवविश्रामादिति ।

अथाल्पज्ञजीवस्यजगत्कर्तृकत्वंनोपपद्यतेतदुपादानादिसाक्षादसंभवादित्याशयेनाह **नचोपादानाद्यनभिज्ञत्वमिति**—जीवोजगदुपादानकारणपरमाणुं न प्रत्यक्षीकरोति, घटादौतथाविधकुलालस्यैव कर्तृत्वदर्शनादितिनशङ्कनीयंजीवस्याप्युपादानसाक्षात् कारसंभवात्, यतोयागदानाद्युपादानकारणपृथिवी प्रभृतीनांसर्वेजीवाः साक्षात्कुर्वन्त्येवेति । अयंभावःअग्निष्टोमादितत्तद्वैदिककर्मणोऽतिशयिततत्तत् पशुपुत्रस्वर्गादिफलसाधनभावमन्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणतोज्ञात्वावेदद्वारावैदिकादिऋत्विजांवचनादपिसहकारकाणामनुकंपयैवानुष्ठाय, तादृशयागदानादिकर्मविध्यनतिक्रमेणसमधिगतपुण्याख्यसामार्थ्यविशेषाएव जीवराशयः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयंभौतिककार्यवर्गाणामुपादानभूतंसहकारिणंप्रत्यक्षकृत्यतदुपादाय च जगत्सृजेयुरिति न जीवातिरिक्तकर्तृःकल्पनायाःपदाधानमिति । तस्माज्जीवाअपिउपादानंज्ञातुंक्षमन्ते तस्माज्जीवानांपृथिव्यादिकार्येषुकर्तृत्वस्यप्रतिक्षेपोनशंकनीय इति । अथजन्यद्रव्यानधिकरणलक्षणप्रलय समयेआद्याणुकंपृथिव्यादिभूतानांविनाशात्, अवशिष्टस्यजीवजातीयकस्यदेहेन्द्रियाद्यभावेनज्ञानोपादानसामर्थ्यस्याभावात्, न जीवानांसर्गाद्यकालिकसर्गकर्तृत्वंस्यादितिचेन्नैवम् । तदापिपृथिव्यादीनां

ननु यागादिकर्मणःशक्तिरूपापूर्वंतस्यातीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षत्वाभावेपि, शक्त्याख्यापूर्ववास्तुप्रत्यक्षविषयोऽतो न कोपिदोषः ।

नहि तन्तुवायादयः पटादिकार्यमारभमाणाः पटोपादानोपकरणभूततुरीवेमादिकार्योत्पादनशक्तिपूर्वमाकल्प्यैवपटादिकार्यमारभन्ते । यदितुशक्तिमजानतामभिलषित साधनेतदुपादानादिव्यवहारोनोपपद्यते तदाभवतुतत्रतथा ।

अत्र तु विलक्षणाः कर्मशक्तयः शास्त्रादवगम्यन्ते, इति तेन कर्मभिः कर्मानुगुणंसर्जने समर्थाभवन्त्येव विभागेनसृजन्तुनामेति ।

अपि च तदेवकार्यंचेतनकर्तृकंभवति, यतः शक्यक्रियंशक्त्योपादानादिकं च भवति

सर्वांशेनोत्पादविनाशस्यानभ्युपगमात् । किन्तुवर्तमानकालवदेवभागभेदेनैवोत्पादविनाशावितितौक्रमश आगन्तुकैकदेशवृद्धिह्रासलक्षणौभवतः । ततश्चजीवेष्वेवकेषाञ्चित्साधनविशेषप्राप्तज्ञानशक्त्यतिशयानां हीनांशप्रपूरणात्मकसर्जनंपृथिव्याद्याद्युपादानसाक्षात्कारादिभ्यः संभवेदेवविश्वामित्रादीनामित्यर्थः। जन्यभावानधिकरणलक्षणमहाप्रलयेतु न पुनस्तदनन्तरंपुनःसर्गःस्यात् । सावशेषप्रलयेऽर्थात्खण्डप्रलयेतु जीवविशेषाणांभगवद्भक्तानांतत्तद्भागभेदकर्तृत्वंसंभविष्यतीति न तदर्थमीश्वरकल्पनावसरःपदमादधातीति ।

अथशुभाशुभकर्मरूपमपिकार्यमात्रोत्पादनेसहकारिकारणंभवति, तादृशपुण्यपापाख्यादृष्टस्य प्रत्यक्षंजीवानां न भवतीतितदनुगुणकार्योत्पादकत्वंजीवानांनैवसंभवतीत्याशङ्क्यतन्निरसनायोपक्रमते **कर्मणः शक्तिरूपापूर्वमि**त्यादि । व्यक्त्यन्तरकर्तृकयागादिधर्मणोहिंसाद्यधर्माणां च प्रत्यक्षकरणे साक्षीभूता अन्येजीवविशेषाः समर्थाभवन्त्येवेतिसर्वप्रत्यक्षमेतत् । शास्त्रादपितत्तद्यागादिकर्मणांफलविशेषोत्पादनसामर्थ्यंजानन्त्येव । तथाचतत्तदनुगुणंसर्गसक्षत्येवशक्तिमतः साक्षात्कारःशक्तेर्ज्ञातमात्रं च कर्तृत्वोपयोगि, नतुशक्तेःसाक्षात्कारोपिकर्तृत्वोपयोगिभवति । स्वस्य च पुनःकरणसामर्थ्यंचापेक्षितम् । तथा च पुण्यपापशब्दवाच्यकर्मशक्तेः जीवानांप्रत्यक्षाभावेपिजीवगतंजगत्कारित्वंनानुपपद्यते, पुण्यपापाभ्यांतत्संभवादिति ।

यत्पूर्वंकथितंदृष्टान्तद्वारातदेवोपपादयितुमुपक्रमते **नहितन्तुवायादय** इत्यादि । अक्षरार्थो न तिरोहितः । **यदितुशक्तिमजानता** इत्यादि । **अत्रतु** इत्यादि, शास्त्रात्विचित्राःकर्मशक्तयो ज्ञायन्ते, तेनकर्मनिष्ठशक्तीनामागमादवगमेनकर्मभिरनेकजीवहेतुतकर्मानुगुणंसर्जनम् शक्तिमन्तोजीवाः विभागेनतत्तदेकदेशभेदेनसर्वंजगत्—अर्थात् कार्यद्रव्यगुणादिजातम् सृजन्तु इति ॥

॥ इतिपृथिव्यादिसकर्तृकत्वानुमानस्यसिद्धसाधनत्वापादनप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

इतः पूर्वंकार्यत्वहेतौसिद्धसाधनतामुद्भाव्यतदनुतद्धेतौ स्वरूपासिद्ध्याद्यसिद्धिंदर्शयितुमुपक्रमते **अपिचतदेवकार्यमित्यादि** तत्रप्रथमतः स्वरूपासिद्धिमुपाधिद्वाराव्याप्यत्वासिद्धिं च प्रदर्शयति **यतः शक्यक्रियम्** इत्यादि ।

तत्रशक्यासंपादयितुंयोग्याक्रियाकरणंयस्यतत् शक्यक्रियम् । संपादयितुंयोग्यमित्यर्थः। शक्यं-

यथा घटादिकम्, यदशक्यक्रियमशक्योपादानादिच नतथातद् भवितुं संभवति, तथा च कथं पृथिव्यादिकं कार्यंस्यात्, कथं वा तदुपादानोपकरणादेः प्रत्यक्षविषयता। घटादिकमेवोपादानोपकरणज्ञानपूर्वकमितितत्रैवोपादानादिसाक्षात्कर्तुस्तज्जनकत्वंनान्यत्रेति।

अपिचेश्वरभिन्नेनशरीरेन्द्रियवताऽनवाप्तसकलकामेनसंपादितंयद् घटादिकार्यंतत्सर्वंस कुलालादिवदल्पज्ञमेवसाधयतीति, भवदभिमतहेतुः सर्वज्ञमीश्वरोपस्थापनेविरुद्धात्तादृशहेतुनेश्वरसाधने विरोधदोष आपततीति।

ज्ञानंसाक्षात् कारिरूपंयस्यतत् तथा, शक्यज्ञानमुपादानादिर्यस्यतत् शक्यज्ञानोपादानोपकरणादि। एतादृशंकार्यमेवसकर्तृकंभवतिनेतरत्। कार्यंचचेतनरहितंनास्त्येवेति। नचाशक्यक्रियादेर्महार्णवादेः पृथिव्यादेर्वाऽशक्यक्रियादेः कार्यत्वंसंभवति, तेनपक्षस्यकार्यत्वहेतुरहितत्वेनस्वरूपासिद्धिरापततीति। उपादानोपकरणपरमाण्वदृष्टादेः साक्षात्कर्तुमशक्यतयोपादानादिप्रत्यक्षचिकीर्षाकृतिमत् पुरुषकर्तृत्वं क्षित्यंकुरादेः कथमपि न संभवेत्। तदापिस्वाग्रहानुरोधेनपृथिव्यादेः कार्यत्वमिष्यते तत्स्वीक्रियतांपरन्तु-सकर्तृकत्वंतुनोपपद्यतेकथमपीति। घटादिकंकार्यमिति, अर्थात् यादृशंकार्यंकृतिसाध्यत्वार्हंज्ञेयत्वोपादानादिकं च भवति। एतावताशक्यक्रियत्वं शक्यज्ञानोपादानादिकंचोपाधिरित्युक्तंभवति। उपाधेः फलन्तुव्यभिचारोत्थापकत्वंसत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वंवेतिज्ञातव्यम्। अयंभावः साध्यव्यापकत्वेसति साधनाऽव्यापकोधर्मः सचोपाधिस्तद्विपरीताव्याप्तिः। यथाधूमवान्वन्हिरित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोगस्तथा, सचसाध्यस्यधूमस्यव्यापको यत्रधूमस्तत्रतत्रार्द्रेन्धनसंयोगस्यावश्यंभवात्, तदभावेतददर्शनादित्येवं धूमव्यापकत्वंतस्येतिव्यापकत्वनिर्वाहः। हेतुश्चवन्हिः सचायोगोलकेविद्यते इतितत्रार्द्रेन्धनसंयोगोनास्तितत्रनिर्धूमवन्हेर्विद्यमानत्वेनसाधनाव्यापकत्वमार्द्रेन्धनसंयोगस्येत्युपाधिलक्षणंसंघटेत। अयमुपाधिर्मूलहेतोर्वन्हेः पक्षेस्वभावेनसाध्याभावमनुभावयति, तथाहि अयोगोलकंधूमाभाववत्, धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगाभावात्, योयद्व्यापकव्यभिचारीसोऽवश्यंतद्व्याप्यव्यभिचारी, यथागन्धव्यापकपृथिवित्वव्यभिचारिस्नेहोऽवश्यंगन्धंव्यभिचरत्येव। अथवाऽयमुपाधिः स्वव्यभिचारेणसाध्यव्यभिचारमुत्थापयतिं, यथावन्हिर्धूमव्यभिचारी, धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वात्, अयोगोलकेधूमतद्व्यापकेन्धनसंगयोरुभयोरभावदर्शनादिति। एतदेवफलमुपाधेरितिनिश्चिन्वन्तितर्करसिकाः।

॥ इतिकार्यत्वहेतोरसिद्धिदोषोद्भावनप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

कार्यत्वहेतौसिद्धिसाधनासिद्धिदोषं प्रदर्श्यतस्मिन्हेतौविरुद्धदोषमपिदर्शयितुमुपक्रमते **अपिचेश्वरभिन्नेन** इत्यादिं। निश्चितसकर्तृकत्वरूपसाध्यवतिघटादौशरीरेन्द्रियादिमत्वस्वार्थापेक्षत्वानीश्वरत्व, परिमितज्ञानवत्वादिविशिष्टकर्तृत्वेनसहैवकार्यत्वहेतोर्व्याप्तिग्रहोजातइति विशिष्टसाध्येनगृहीतव्याप्तिकं च विग्रहविशिष्टकर्तारमेवोपस्थापयिष्यतिक्षित्यङ्कुरादिपक्षे, नतुक्लेशकर्मविपाशयादिरहितंकर्तारमुपस्थापयिष्यति। तेच विग्रहवत्वाशरीरादिविशिष्टाआकाराअभिमतविपरीता एवेतिविरुद्धव्याप्यत्वात्कार्यत्वहेतोर्विरुद्धत्वमेव, गोत्वसाध्येऽश्वत्वादिवत्, साध्याभावव्याप्तहेतुत्वं साध्याभावसमानाधिकरणत्वम्।

नचैवंसतिसर्वानुमानोच्छेदः स्यादितिवाच्यम्, प्रमाणान्तरोपस्थापितेसाध्ये-लिङ्गिनिहेतुवलात् सिध्यतोविशेषानेवतत्प्रमाणेनप्रतिवध्नाति । अत्रतुपुनरतिपतितसकलप्रमाणान्तरकर्मभावेसर्वनिर्माणसमर्थेसाधनेच्छाविषयीभूतेयेऽन्वयव्यतिरेकनिर्णीताविनाभाववन्तोधर्मास्तानप्यविशेषेणोपस्थापयति ।

किञ्चप्रेक्षावतांप्रवृत्तिः स्वार्थकरुणाभ्यांव्याप्तेतिनियमः । ईश्वरे तदुभयाभावान्नेश्वरप्रवृत्तिः सर्जनेभविष्यति, व्यापकाभावेनव्याप्याभावात् । अर्थादीश्वरः संसारं स्वार्थमासाद्यसृजति, करुणया वा ? नाद्यः, अवाप्तसकलकामत्वात् । नद्वितीयोऽन्योन्याश्रयादितिनेश्वरसिद्धिः संभवेदिति ।

एतावताप्रतिवादिनोऽशक्तिविशेषः समुपस्थापितोभवति, सत्प्रतिपक्षे हेतौसाध्याभावसादकः प्रतिहेतुर्भवतिविरोधेतुयएवहेतुः सध्याभावस्यसाधकोवस्तुतः स एवसाध्यसाधनायोपात्तइतिदिक् । नन्वेवं-निश्चितसाध्यवतिमहानसेखदिरप्रभववन्हिनागृहितव्याप्तिकेनधूमेनपक्षेपर्वतादौखादिरवन्हेरेवसाधनं स्यात्, तेनसहैवतस्यव्याप्तिग्रहात्परन्तुपर्वतेखादिरएववन्हिरिति न निश्चयस्तार्णादेरपिसंभवादितितादृशानुमानस्याप्रामाण्यमापतेदित्याशयेनाह **नचैवंसतिसर्वानुमान** इत्यादि । **प्रमाणान्तरे** त्यादि, सिषाधयिषितसाध्यस्यप्रमाणान्तरसिद्धत्वेलिङ्गवलादापतितानांविरुद्धविशेषाणांप्रत्यक्षादिनाऽपवदनात्, निर्विशेषणवन्हिमात्रेऽनुमानस्यप्रामाण्यव्यवस्थापनसंभवात् । साध्यस्यप्रमाणान्तराऽसिद्धत्वेतु लिङ्गवलादागतानां-विपरीतविशेषाणामपवादकाभावात्, तत्रतथैवावस्थानमितिभावः ।

अन्वयव्यतिमेकसहचारग्रहाद् यद्यद्धर्मावच्छिन्नकर्तृपूर्वकत्वेनकार्यत्वहेतोर्व्याप्तिग्रहोजातः, ते कुलालतन्तुवायाद्यनुगता अनीश्वराः संसारासक्तजीवा एव भवन्ति व्यापकतावच्छेदकतयागृहीताः । व्यापकतावच्छेदकधर्मप्रकारेणैवसाध्यानुमापकत्वस्वभावाच्चलिङ्गस्येतिसंसारिजीवकर्तृमात्र पर्यवसायिलं कार्यत्वहेतुकसकर्तृकत्वानुमानस्येति ।

॥ इतिकार्यत्वहेतोर्विरोधप्रतिपाकप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

परमेश्वरस्यजगत्कर्तृत्वासंभवादपिकार्यत्वमनीश्वरमेवसाधयतीतितत्राह, **किञ्चप्रेक्षावतांप्रवृत्तिरि** त्यादि, अयमाशयश्चेतनानांयाप्रवृत्तिर्भवति, सास्त्रार्थवशात्, करुणातो वा, यथामादृशानांजायमान पठनपाठनादौप्रवृत्तिःसातुस्वार्थमूला, "प्रयोजनमनुद्दिश्यमन्दोपिनप्रवर्तते" स्वार्थहीनेजलताडनादौ प्रवृत्तेरदर्शनात्, इदानींतनानांप्राचीनमहर्षिणांचयाप्रवृत्तिः साकरुणया, तेषु गन्धतोपिस्वार्थाभावात्, ततश्च याचेतनप्रवृत्तिः सास्वार्थकरुणाधीनैवभवतीतिस्थितिः । तदिहजगत् सृजतः परमेश्वरस्यप्रथमा प्रवृत्तिर्नैववक्तुंशक्नोति, तथात्वे ईश्वरत्वव्याघातात् । नवा चरमा, परस्पराश्रयदोषात्, करुणानामपरदुःखप्रहाणेच्छारूपैव,सातु जगत्सर्जनान्तरंदुखिनमवलोक्यभवेत्, ततश्च करुणयासर्गः सर्गेचसतिपमेश्वरस्य कारुण्यमित्येवान्योन्याश्रयंकोनिवारयेत् । व्यापकाभावाद्व्याप्याभावोभवतीतिनियमः । ततश्चस्वार्थकारुण्ययोर्निवृत्त्या ईश्वरस्यसर्गेप्रवृत्त्यभाव एवावस्थित इतिविशेषोऽन्यत्रद्रष्टव्यः । अपि च यदीश्वरः

पूर्वप्रदर्शितासिद्धत्वविरुद्धत्वानैकान्तिकत्वव्याप्यत्वसिद्धत्वादिहेत्वाभासदोषदुष्टत्वेनकार्यत्वहेतुतोजगत्कर्तृकत्वंसाधयितुंनैवयुक्तम् ।

अत्रायंप्रतियोगःपृथिवीपर्वतादिकंकार्यं न भवति, प्रसिद्धकार्यविलक्षणत्वादाकाशकालादिवत् । अशक्यदर्शनोपादानोपकरणत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादिकम्, पृथिव्यादिपरमाणवःप्रत्यक्षाविषयाः, अतीन्द्रियत्वात्, व्यतिरेकेणघटादिवत्, विमतःकालोनसर्गशून्यःकालत्वाद्वर्तमानकालवत् । महीमहीधरादिकं नेश्वरकर्तृकंकार्यत्वाद् घटादिवत् । ईश्वरो न कर्ता भवति शरीररहितत्वान्मुक्तात्मवदिति ।

इतीश्वसिद्धौ पूर्वपक्षः

करुणयाजगत्सृजेत्, तदासर्वंसुखिनमेवसृजेत्, नतुहीनमध्यमोत्तमान्, अदृष्टविशेषमाकलय्य तथात्वेतु ईश्वरस्यस्वातंत्र्यमतिपतेत्, तत्स्वीकारोपिव्यर्थोयतोभाग्येनैवविचित्रसंभवादितिसंक्षेपः । किञ्चकर्तुरुपादानोपकरणादिज्ञानमपिनावश्यकम्, यतोऽजानतोपिजीवस्यस्वकीयज्ञानसुखादौकर्तृत्वस्यसर्वसंमतत्वादिति । ॥ इतीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वानुपपत्तिप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

न्यायमतसिद्धेश्वरसाधककार्यत्वानुमानेमीमांसकमतेनयेदोषाः प्रदर्शितास्तान्संगृह्यदर्शयितुमुपक्रमते **पूर्वप्रदर्शितासिद्धत्वेत्यादि** । कार्यत्वस्यहेतोःक्षित्यादावसिद्धिःकुतः ? पृथिव्यादेरशक्यक्रियात्वादिहेतुनाऽकार्यत्वानुमानात् । अनीश्वरत्वानवाप्तकामत्वशरीरित्वादिविपरीताकाराक्षेपकत्वेनक्षित्यर्णवादौसिषाधयितकार्यत्वस्यविरुद्धमेतत् । अभिमतविपरीताकाराक्षेपकत्वंहेतोर्विरुद्धत्वमितिप्राञ्चः । अन्येतु साध्याभावसाधकः साध्यव्यधिकरणोवाहेतुर्विरुद्धः । गौरश्वत्वादित्यादिवदिति । अनैश्वर्याद्यापादकत्वं चानैश्वर्यादिविशिष्टकर्तृकत्वेनव्याप्तेर्घटपटादौकार्यत्वहेतोर्गृहीतत्वादेव । किञ्च चेतनजन्यत्वमात्रेसाध्ये शुभाशुभकर्मद्वाराजीवजन्यत्वस्यकार्यमात्रेसंमतत्वेनसिद्धसाधनंभवति, वन्हिमान् वन्हेरितिवत् । तदुपादानादिप्रत्यक्षकर्तृपूर्वकत्वंसाध्यमेवस्वीकर्तव्यम् तत्र च ज्ञानाद्यन्तर्भावेनानैकान्त्यस्यसुस्थितत्वात् । इत्थमसिद्ध्यादिदोषदुष्टत्वात् कार्यत्वस्यहेतोरपिताद्दशहेत्वाभासायितेनपृथिव्यादावुपादानोपकरणादिसाक्षात्कर्तृकर्तृपूर्वकत्वंसाधयितुंनैवालमितिभावः । प्रतिप्रयोगंदर्शयति **अत्रायंप्रतिप्रयोगःपृथिवीपर्वतादिकंकार्यंनभवती**त्यादि । अशक्यदर्शनोपादानत्वमुपपादयति **परमाणवोनप्रत्यक्षाः** । घटादिव्यतिरेकदृष्टान्तः । कार्यत्वस्यक्षित्यादौ, असिद्धिसाधनायप्रयोगःकथितः । अथजीवेनसिद्धसाधनसाधनाय प्रलयनिराकरणायप्रयोगः कथ्यते **विमतःकाल** इति, सतिप्रलयेतदवसानेसर्गारंभेस्रष्टृत्वंजीवानांशरीरादिरहितत्वान्नघटते इतिकर्त्रन्तरंस्वीकर्त्तव्यंभवेत् । तत्सर्वकार्यद्रव्यविलक्षणः प्रलयोनास्त्येवेतिसाध्यतेऽत्र प्रकृते । विरुद्धत्वप्रदर्शनायप्रयोगः **महीमहीधरादिकम्** इत्यादि । ईश्वरकर्तृकेनभवतीतिकथनेनार्थतोऽनीश्वरकर्तृकत्वेपर्यवस्यतीति । एवंविपरीतपर्यवसायित्वंकार्यत्वानुमानस्यकथितम् । अभिमत पर्यवसायित्वाभावंस्फुटयति **ईश्वरःकर्त्तानभवतीति** । तत्रेश्वरः ईश्वरत्वेनाभिमतः । इदमनुमानं सत्प्रतिपक्षात्मकम्, शब्दोनप्रत्यक्षःश्रावणत्वादित्यत्रशब्दः प्रत्यक्षःकार्यत्वादित्यत्रवदिति ।

॥ इति सकर्तृकत्वानुमानेदूषणोद्भावनप्रकरणे तत्वदीपः ॥

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

**जगतोजनकंरामं सीतयासहितं नुमः । यत्कृपालवमात्रेण चिदादेःप्रभवाप्ययौ ॥१॥
अत्रब्रूमः । क्षित्यङ्कुरादौकार्यत्वस्यहेतोर्निराकरणासंभवात्, सभागत्वात्, क्रियावत्वात्, बाह्यप्रत्यक्षसामान्यविशेषत्वात् घटादिवत् । एभिरनुमानैःसिद्धकार्यत्वहेतुना पृथिव्यादौप्रसिद्धकार्यत्वहेतुना तत् सिद्धेर्घटादौकुलालादिवत् । नचैतादृश एव संनिवेशविशेषःकार्योनेतरइत्यवयवसंनिवेषप्रतिनियतरूपंविशेषंपश्यामि । यदपिशक्यक्रियं शक्यज्ञानोपादानोपकरणंचेतिकथितं तत्तुस्थलविशेषेभवतुनामकथंचित् । किन्तु ते क्रिया ज्ञानशक्तीक्रियाज्ञानाभ्यांकार्याभ्यामभिज्ञातेभवतः । ते च पृथिव्यादिकार्येषु यथोक्तसाधन**

एवंपूर्वपक्षप्रकरणेयन्नैयायिकाभिमतमीश्वरसाधकंकार्यत्वाद्यनुमानंमीमांसकैरसिद्ध्यादिदोषैर्दूषितमत्रतमेवानुमानंदोषनिरसनद्वारेणप्रतिष्ठापयितुमुपक्रमते **जगतोजनकम्** इत्यादि । एतदतिरिक्तमपिनिर्दुष्टमानान्तरंविशेषतोऽव्याख्यानेप्रदर्शयिष्यतेविवेचकेन । अत्रकार्यत्वमुत्पत्तिमत्वरूपमेव, प्रागभावप्रतियोगित्वमितियावत्, अथवाप्रागभावप्रतियोगित्वेसतिध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणम् । तत्रक्षित्यंकुरादेःकार्यत्वसाधनेसभागत्वादयोहेतवःप्रदर्श्यन्ते। तत्रसभागत्वम् सावयवत्वरूपम्, भागोनामावयवपर्यायः तेनावयवेनसहितः सभागः सावयव इत्यर्थः तस्यभाव,सभागत्वंकार्यत्वम्। इदंचलक्षणंकार्यद्रव्यमात्रमुद्दिश्य,द्रव्यस्यैव-कार्यत्वप्रतिपादनावसरात्, नेदंगुणाद्यनुगतंतेषांनिरवयवत्वात्।मूर्तत्वंक्रियावत्वंपरिच्छिन्नपरिमाणवत्वरूपम् एतत्पृथिवीजलतेजोवायुमनसामेव गगनादिचतुर्णांतुव्यापकतयानिष्क्रियत्वात् परिच्छिन्नपरिमाणाभावाच्च । समान्यविशेषः द्रव्यत्वंपृथिवीत्वादिकं च, एतत्केवलंनित्यपरमाण्वादिसाधारणमितिबाह्यप्रत्यक्षविषयत्वेनविशेषितंसदेवहेतुः । "मनोमात्रस्यगोचर" इतिनियमेनजीवस्यमानसप्रत्यक्षविषयत्वात् सामान्यविशेषवत्वाच्चात्मनिव्यभिचारवारणायप्रत्यक्षेविशेषणंप्रक्षिप्तंबाह्यत्वेसतीति, तथाचात्मनआन्तरत्वान्नदोषइति । अथैवमपिसावयवत्वादिसाधनैः कार्यत्वस्यहेतोःक्षित्यादौसकर्तृकत्वेकिमायातम् ? कार्यत्वावच्छिन्नंकर्तुनिमित्तकारणत्वेप्रमाणाभावात्, अन्तरेणापिकर्तारंमेघमालावत्, कारणान्तरतएवमहीमहीधरादेरुत्पत्तिसंभवादित्याशंकामपनेतुमाह **नचैतादृश** इत्यादि । नचामुक एवसंनिवेशविशेषःकार्योभवतीतिनान्य इत्यादिराजाज्ञायाअदर्शनात् ।

सावयवत्वं चावयवसंनिवेशविशेषलक्षणाकृतिमत्वरूपमेव,तत्सर्वंपुरुषप्रयत्नजन्यमेवदृष्टंयथाघटादिस्तथैवमहीधरादिरपीतिघटादिवत्तेषामपिसकर्तृकत्वंनानपोदितंभवति । यदिकार्यविशेषत्वमेवकर्तृत्वव्याप्यमित्याग्रहस्तदापिसोपिविशेषःक्षित्यादौविद्यते एवेतिक्षित्यादीनामप्ययत्नसिद्धमेवसकर्तृकत्वमित्येवंतत्रापिसकर्तृत्वनिःप्रत्यूहैवेतिभावः । किञ्च"यद्विशेषयोःकार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपितथैवकार्यकारणभाव" इतिन्यायेन, कार्यविशेषेपटादौतन्तुवायादेःकर्तृत्वदर्शनात् पटत्वावच्छिन्नसामान्यतस्तन्तुवायत्वावच्छिन्नस्यकर्तृत्वंसिद्ध्यतीति कार्यत्वमेवसकर्तृकत्वव्याप्यमितिक्षित्यादिकार्येपिकमपिपुरुषविशेषं कर्तारं समर्थयतीतिदिक् । अथवाक्षित्यादिकं न भवति, प्रसिद्धघटादिकार्यविलक्षत्वादितीश्वराभावसाधकप्रत्यनुमानेऽप्रयोजकत्वमप्यनेनप्रकरणेनदर्शयति **नचेयानेव** इत्यादि । तत्रकार्यकृतिप्रयोज्यः

बलादेवोपस्थापिते इति नकोपिविशेषःप्रासादप्राकारादिकार्येभ्यःशरीरपृथिव्यादीनाम् । नचेयानेवक्रियाविषयइतिविषयनियमोदृष्टःकश्चित् क्रियायाःयेन तनुभुवनादेरशक्य क्रियत्वंनिर्णीयेत । एवञ्चक्षित्यादौसिद्धेकार्यत्वेतदुपादानादिसाक्षात्करणतदधिष्ठानतत्प्रेरणक्षम ईश्वरः सिद्ध्यत्येवेति ॥

परमाण्वाद्यधिष्ठानंचेश्वरतत्प्रवृत्त्यनुकूलसंकल्पविशिष्टपरमेश्वरसंनिकर्षरूपएवजीव उत्पत्तिमान् वा कृतिप्रयोज्यत्वे उत्पत्ति वा प्रयोजकं पृथिव्याद्याकारमात्रवृत्तिधर्मविशेषो न दृष्टि पथमवतरतीति ।

एतादृशविशेषेसत्ये एव प्रसिद्धकार्यवैलक्षण्यहेतोःकर्तृत्वाभावेनसहव्याप्तिः प्रसिद्धाभवेत् । अन्यथात्वप्रयोजकत्वमेव "अदृष्टकर्तृकोराजादिसौधोनकार्यो, दृष्टकर्तृकघटादिकार्यविलक्षणत्वादिवत् समानयोगक्षेमत्वात् । स्यादेतत् शक्यक्रियत्वादिरेवतादृशोविशेषोऽस्ति, यश्चक्षित्यादियावन्तस्तत्राह, **शक्यक्रियंशक्यज्ञानोपादानोपकरणकंच** अक्षरार्थो न तिरोहितः । उत्तरयति **भवतुनामेति** पृथिव्यादिपक्षेषुतादृशविशेषाभावोनाद्यापिसिद्धोऽपितु, सर्वथाऽप्रसिद्ध एवेतिसमाधातुरभिप्रायः **किन्तु ते क्रियाज्ञानशक्तीक्रियाज्ञानाभ्यामि**त्यादि । ते क्रियाज्ञाने ! यथोक्तेति । कार्यत्वहेतु सकर्तृकत्वानुमानलक्षणेत्यर्थः । अयमाशयउपादानोपादानोकरणादिविषयकापरोक्षताचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वमेवमहीमहार्णवादिषु, साध्यते । तत्र च तद्विधेयकवृत्तिःपरमाणुलक्षणोपादानादिविषयपरोक्षज्ञानंच घटकमस्त्येव,"जानातीच्छतितितःप्रवर्तते"इति नियमात् । ज्ञानमन्तरेण न चिकीर्षा,तदन्तरेणन प्रयत्नइत्यनुगमात् । ज्ञानक्रिययोरेवंप्रमाणिकत्वेतदनुगुणसामर्थ्यमपिकर्तुःकल्पनीयमेव "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते, स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतेः । जगत्कर्तुरित्यशक्यक्रियात्वादेर्जगत् कर्तुर्नैवसिद्ध्यतीति ।

प्रकरणमुपसंहरन्नाह **सिद्धे कार्यत्वे** इत्यादि, सावयवत्वादिनाक्षित्यादौसिद्धेसति, अर्थात् प्रामाणिके च कार्यत्वेसति, कार्यत्वस्यविशिष्टकर्तृपूर्वकत्वव्याप्तिबलेनपृथिव्यादिपक्षेकर्तृविशेषस्यक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्यसिद्धिर्निराबाधैव भवतीति । तदधिष्ठानमन्तरेणेत्यत्रकर्मधारय एव । अथवा परप्रवृत्त्यनुगुणव्यापारः प्रेरणम् । तादृशव्यापारवतः प्रेर्येणसम्बन्धोऽधिष्ठानमितिभेदः । एवं पूर्वोक्तक्रमेणसभागत्वसावयवत्वादिहेतुभिः पृथिवीमहार्णवादिषुकार्यत्वंव्यवस्थापितम् । यद्यपिदिगन्त विश्रान्तमहापृथिवीमहार्णवेषुजन्यत्वरूपंकार्यत्वंनोपलभ्यतेऽर्वागदृशःकस्यापि तथापि यत्सावयवंतत्सर्वं कार्यमेवेतिघटादिषुव्याप्तिमनुसन्धायव्याप्तिमताकार्यत्वहेतुना, तदनुसकर्तृकत्वव्यस्थापनायमहानायासः स्वीकृतः । ततश्चकार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्व्याप्तिंप्रतिसन्धाय, साधारणलोकापरिदृष्टमहार्णवादिष्वपिसकर्तृकत्वमनुमानबलादेवस्थापितवान् अप्रत्यक्षवन्हेःसामान्यतोधूमेननगनिकुञ्जेसिद्धिवदिति ।

। इतिक्षित्यादौसकर्तृकत्वसाधककार्यत्वसाधनेऽसिद्धिदोषपरिहारप्रकरणेतत्त्वदीपः ।

कार्यत्वहेतोरसिद्धिदोषतांपरिहृत्यसकर्तृकत्वानुमानस्यक्षेत्रज्ञैःसिद्धसाधनदोषंपरिहर्तुंकर्तृत्वस्वरूपघटकमधिष्ठानादिस्वरूपमाविःकर्तुमुपक्रमते **परमाण्वाद्यधिष्ठानंचेश्वर** । इत्यादि । येनप्रकारेण-

वत्स्वदेहादौ । **सोयंसम्बन्धोद्रव्यैःसहसंगात्मकःस्तद्गतगुणक्रियादिभिस्तुसंयुक्तसमवाय तत्समवेतसमवायादिरूपः । प्रवृत्तिस्तुपरमाणोःक्रियारूपाधर्माधर्मयोस्तुफलोत्पादनानुकूलतादृशदेशकालादिसहकारादिसाहित्यरूपा । धर्माधर्माभ्यामेवफलोत्पादता । चेतनसम्बन्धरहितानामचेतनानांनैरर्थक्यात् , नहिकुलालादिसंम्बन्धरहितोदण्डादिर्घटंजनयति,** देहावयवाद्यधिष्ठानंशरीरावयवादिप्रवृत्तिप्रयोजकसंकल्पद्वारेण भवति, तथैवद्व्यणुकादिसमवायिकारणपरमाण्वाद्यधिष्ठानंजगदुत्पादनकर्तृरीश्वरस्यपरमाणुप्रवृत्त्यनुकूलस्वसंकल्पद्वारेणैव भवति, इत्येवंस्वीकर्त्तव्यंप्रकारान्तराभावादिति । सच सम्बन्धःद्रव्येण सहसंयोगरूपःसंनिकर्ष इति परमाण्वादौसंयोगरूपः । गुणक्रियादौसंयुक्तसमवायादिलक्षणः । अदृष्टे शुभाशुभरूपे तु विभुद्वयसंयोगाभ्युपगमेसंयुक्तसमवायरूप एव पूर्वोक्तः । संयोगस्यान्यत्रक्रियाजन्यत्वनियमदर्शनेव्यापकद्रव्येसंयोगकारणक्रियायाअनभ्युपगमेननित्यसंयोगस्यनित्यविभागवदस्वीकारेतु, संयुक्तसंयोगिसमवायरूपएवन्यायप्रक्रियामन्तव्यः **प्रवृत्तिस्तुपरमाणोरि**त्यादि । अर्थात् परमाणोरचेतनतयाप्रयत्नात्मकप्रवृत्तेस्तत्रासंभवेन, आरंभकसंयोगानुकूलक्रियालक्षणैवप्रवृत्तिर्नतुगुणात्मिका, तादृशप्रवृत्तेर्जीवमात्रनिष्ठत्वात् । **धर्माधर्मयोरि**त्यादि, इदंपुण्यंपापंवाऽस्मिन् देशेकाले एव फलंसुखंदुःखं वा जनयत्वितीश्वरसंकल्पमूलाप्रवृत्तिरदृष्टस्यफलोदयानुकूलतादृशदेशकालादिसहकारिसमासादनलक्षणैव भवतीतिभावः । **धर्माधर्माभ्यामेवफलमिति** । अत्रैवकारोभिन्नक्रमः अर्थात् ताभ्यां केनचित्चेतनेनाधिष्ठिताभ्यामाभ्यामेवशुभाशुभाभ्यांफलं सुखदुःखात्मकं भवति नान्यथा, चेतनाधिष्ठितरथादिवदेवेतिभावः । अथान्तरेणापिकर्तारंकारणान्तरसमवायिकारणान्तरबलादेव पृथिवीमहार्णवादेरुत्पत्तिर्भवतु किमितिं कर्तृस्वीकारेणपयोऽम्बुवदिति शंकां मनसिनिधायतत्परिहारार्थमाह **चेतने**त्यादि । चेतनसहकाररहितानामचेतनरथादीनांस्वातन्त्र्येणफलंप्रत्यकिञ्चित्करत्वादिति । कथमकिञ्चित्करत्वमचेतनानामित्यतआह **नहि कुलालादि** इति । नहिचेतनमन्तरेणानधिष्ठितवासीकुद्दालादिकं स्वकार्यंजनयतीति न दृष्टचरमित्यर्थः।एवं चाधिष्ठातुःस्वेतरकर्मादिसकलकारकप्रयोक्तुकुलालादेश्चेतनस्यापेक्षाकार्यमात्रंप्रतिविद्यते एवेति कार्यविशेषेपृथिव्यादौसकर्तृकत्वस्यानादरोनकथमपियुक्तः। अचेतनस्य कारणसमुदायस्यचेतनाधिष्ठानमन्तरेणप्रवृत्तेरेवानुपपत्तेः। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानमन्तरेणतदधिष्ठानलक्षणकर्तृत्वस्यासंभवात् पृथिवीमहार्णवादिकर्तृःपरमाण्वाद्युपादानकारणसाक्षात्कारोप्यावश्यक एव । एवं चिकीर्षापूर्वस्वेतरसकलकारकप्रवृत्तिहेतुकृति= प्रयत्ननिरुप्यंप्रेरणमितिकारकचक्रप्रवर्तकत्वरूपाधिष्ठातृत्वस्वरूपस्योपादानादिविषयकापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वरूपलक्षणस्य च कर्तृत्वस्यनात्यन्तिकोभेदः । ततश्चपूर्वत्रोपादानोपकरणादिगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वंकर्तृत्वमेवोक्तं भवति । तदेवचात्राधिष्ठातृत्वरूपं तदिहसमर्थ्यते इति प्रकृतासांगत्यमित्याकारकशंकायानावसरो भवतीतिध्येयम् ।

एवं भूलस्यक्षितिमहार्णवादिकर्तृत्वस्यसदसर्वद्रष्टारं सर्वसामर्थ्ययुक्तंचेश्वरमन्तरेणजीवादिकतिपयसामर्थ्यवत्त्यसंभवात्, नजीवद्वारापरमेश्वरसाधकानुमानेसिद्धसाधनमित्यपिचात्रविवक्षितमिति । अग्रेचैतद्वक्ष्यते, रथाद्यचेतनकरणानांकर्माधिष्ठाननैयत्यनिरूपणसमयेदृष्टकर्तृकेषुमहाग्रहप्रांगणप्रासदादिष्वंशकुर्णादिषुव्यभिचारदोषःस्मृतः। तस्यचोपानद्देत्वात्प्रतिक्षेपःकरणीय इति प्रसङ्गतिमादायमध्येव्यभिचारदोष

नवाकारुणाविरहितावास्ययूपादिकंसम्पादयति । बीजाङ्कुरादयस्तुपक्षमध्यनिक्षिप्ताःपक्ष संमैवेति तेनव्यभिचारोद्भावनंतर्कानभिज्ञत्वमेवमीमांसकानांसूचयतीति । एतेन सुखादिना व्यभिचारोपिनिराकृतः ।

नच वादिप्रतिवादिसिद्धतामात्रेणजीवानामेवाधिष्ठातृत्वं नतुतदतिरिक्तस्येतिवक्तव्यम् तेषांजीवानांसूक्ष्मव्यवहितादिदर्शनाशक्तेर्निर्णयात् । दृष्टानुरोधिनीकल्पनैवग्राह्या नसादृष्टविरोधिनी । नच परमेश्वरस्यशक्तिनिश्चिता, श्रुत्यादिप्रमाणबलतएवेश्वरसिद्धेः । यथोक्तप्रमाणबलतः सिद्ध्यत्स्वाभाविकसर्वार्थदर्शनतत्प्रेरणशक्तिसम्पन्नएवपुरुषविशेषसिद्ध्यति, कार्यत्वहेतोःसमर्थकर्तृपूर्वकत्वेएवव्याप्तेर्निश्चयात् ।

निराकर्तुमाह **बीजाङ्कुरादयस्तु** इत्यादि । यत्रयत्रमेघमालादिकार्येषुदृश्यःकर्ता न दृश्यते, तत्सर्वमपिकार्यमत्रक्षित्याद्यनुमानेपक्षीकृतम् , तेषामपिपक्षकोटिनिक्षिप्तपदेन, पक्षेपक्षसमेचव्यविचारोदोषाय न भवति, तत्रप्रतिज्ञाविषयत्वंपक्षत्वसाध्यसन्देहवत्वं च प्रकृते च प्रतिज्ञाविषयत्वं च क्षित्यङ्कुरस्यैवेति सर्वोपितावन्मात्रस्यैवेतिमनुते, परन्तुसाध्यसंशयवत्वं च सर्वस्यैवेति, यदामेघमालादेःप्रतिज्ञाविषयतास्यान्तदातेषामपिपक्षत्वंस्यादेव । अन्यथाऽनुमानात् पूर्वंपर्वतेवन्हेरदर्शनात् धूमस्यप्रत्यक्षतोदर्शनाद् धूमानुमानव्यभिचारदोषंनातिक्रामेदित्यनुमानमात्रस्यैवप्रामाण्यंदत्तजलाञ्जलितामावहेदितिपक्षेतत्समेवा व्यभिचारो न दोषायेति । **एतेनसुखादिनाव्यभिचारोपिनिराकृतः इति** । अत्रसुखपदंमनोमात्रग्राह्यज्ञानेच्छाकृत्यादीनांसंग्राहकंभवतीति । नहि स्वकीयसुखज्ञानाद्यर्थप्रवृत्तिमानजीवस्तदोपकरणतदुपादानाद्यदृष्टस्वात्मसाक्षात्कर्ता भवति, सर्वथाऽयोग्यदृष्टादीनांसाक्षात्कारस्यासंभवात् । तदुपादानादिसाक्षात्कर्तृत्वरूपसाध्याभाववतिसुखज्ञानादौ कार्यत्वस्यहेतोर्विद्यमानत्वेन व्यभिचारोदुर्वार इति तदर्थंसुखादेरपिपक्षत्वंपक्षसमत्वंकथितमिति, ततश्चव्यभिचारपरीहारादेवसदोषोनिरस्त एवम् सुखादावपितदुपादानादिसाक्षात्कर्तृपूर्वकत्वंपरमेश्वरेणैवनिष्पादितंसिद्धान्तिनेति । तेन न कोपि दोष इति । अथैवमपिजीवात्मनःस्वसुखादौकर्तृत्वंनस्यादितिवाच्यम् सुखाद्युत्पादनार्थंतत्साधनदर्शनोपादानप्रवृत्तिमत्वादेवजीवस्यकर्तृत्वोपपत्तेःघटादिकार्येकुलालादिवत् दृष्टोपकरणादिदर्शनकपालादिनाघटादिकार्यवदिति । अदृष्टकारणस्याधिष्ठानंसर्वत्रकार्येपरमेश्वरस्यैवेतिस्वीकर्तव्यम् । अथैवमपिस्वज्ञानाद्यर्थप्रवृत्त्यवहितपूर्वकालेनियमतःस्वस्यसाक्षात्काराभावात् , स्वज्ञानाद्युपादानभूतस्वात्मसाक्षात्कर्तृत्वंतदाजीवस्यनास्तीतिचेत्सत्यम्, "अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुत्या जीवात्मनःस्वप्रकाशनयेनतदास्वात्मसाक्षात्कारस्यापिसंमानयितव्यत्वात् । स्वज्ञानादौस्वस्यकर्तृत्वस्यस्वकीयस्मरणमात्रेणैवस्वीकर्तव्यत्वाद्वेति न कोपि दोषः । उपादानादिसाक्षात् कर्तृकपूर्वकत्वमितिनियमस्तुपरमेश्वरेणैवतत्रतत्रनिर्वाह्य इति । तदर्थमेवसुखदुःखज्ञानेच्छाप्रवृत्त्यादिकःसर्वोप्यान्तरपदार्थःपक्षीकृत इति ज्ञेयम् तदनेनेश्वरसाधककार्यत्वानुमानेव्यभिचारदोषंनिराकृत्यतदनुसिद्धसाधनदोषमपाकर्तुमुपक्रमते **नच वादिप्रतिवादिसिद्धतामात्रेणे** त्यादि । स्वस्यपरस्यवा, सिद्धत्वमात्रेण, जीवस्याधिष्ठातृकल्पनम्, परमाण्वदृष्टादिप्रवृत्त्यनुकूलाधिष्ठातृत्वकल्पनंनैवयुक्तमित्यर्थः । कुतोनयुक्तंसतिसंभवेतत्राह **तेषांजीवानां** सूक्ष्मव्यवहितादिपदार्थदर्शनस्यैवाशक्तत्वेनतदधिष्ठातृत्वस्यदूरापेतत्वादित्याशयः ।

यत्तुपूर्वंपरिमितशक्तिज्ञानैश्वर्याद्यपनाद् धर्मविशेषविरुद्धसाधनत्वं कथितम्, तदकिञ्चत् करम्, तेषामप्रयोजकत्वात् । किञ्चित् क्रियमाणत्वंकर्तुरर्थान्तरविषयमसामर्थ्यज्ञानंवा नापेक्षतेस्वोत्पत्तौ, स्वसिद्धौसमर्थकर्तृमात्रस्याक्षेपात् केवलव्यतिरेकासिद्धेः । एतावतैवकार्योत्पत्तिसंभवेसम्बन्धिनोऽकिञ्चित्करस्यार्थान्तरविषयकस्याभावस्यकारणत्वकल्पनानुपपत्तेः । अपि च तदितरसमस्तविषयकज्ञानंकार्यत्वस्यव्यापकम्,

नन्वेवं परमेश्वरस्यापि, अधिष्टानसामर्थ्यंतुनैवदृष्टमितितत्कल्प्यते । दृष्टानुसारिणीकल्पनायाः सर्वत्रदृष्टविरोधित्वस्यास्वीकारात् । न चैवमीश्वरस्याशक्तेर्निश्चयः ? प्रमाणान्तरतईश्वरस्यसर्वसामर्थ्यवत्वसिद्धेःप्रत्यक्षादिप्रमाणेनपरमेश्वरस्यासिद्ध्याअसामर्थ्यस्यासिद्धेः । नतुप्रकृतानुमानेनैवतस्यासामर्थ्यस्यासिद्धेः । यथोदितप्रमाणवलात् योऽर्थःसिद्ध्यति सच स्वाभाविकसर्वार्थदर्शनतत्प्रेरणशक्त्यादिसंपन्न एव सिद्ध्यतिकार्यत्वहेतोःसमर्थकर्तृपूर्वकत्वेनैवव्याप्तेर्निश्चथात् ।

॥ इति सकर्तृकत्वानुमानेव्यभिचारसिद्धसाधनदूषणपरिहारप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

यत्रयत्रकार्यत्वं तत्रसर्वत्रकुलालादिःकर्त्ता, किञ्चिद्विषयकाशक्तिमान्, किञ्चिद्विषयकाज्ञानवानेवोपलभ्यते, नहिघटादिकारणेनसर्वशक्तिमान् सर्वज्ञो वा भवति दृश्यते समुपपद्यतेश्रूयते वा, किन्तु तदल्पज्ञानाल्पशक्तिमानेवेति, तादृशकर्त्ता कुलालादिनैवभूयोभूयःसहचारदर्शनात् कार्यत्वस्य हेतोर्व्याप्तिरितितदभिमतविपरीतापादकत्वात् कार्यत्वंहेतुर्विरुद्ध एव । सच हेतुः कार्यत्वरूपोऽल्पज्ञमेवकर्त्तारमुपस्थापयेत्, नतुसर्वज्ञंसर्वशक्तिमन्तं वा कर्त्तारं साधयिष्यति । यथा अश्वत्वंहेतुःकदापि गोत्वंसाध्यं न साधयति । तत्कस्य हेतो ? विरुद्धत्वात्साध्यविपरीतेनसहव्याप्तिमत्वात् । तथैव प्रकृतेऽल्पज्ञकर्त्रासहैवकार्यत्वस्यहेतोर्व्याप्तिदर्शनेन न तत् कार्यत्वं सर्वशक्तिमन्तंसर्वज्ञंकर्तारंसाधयिष्यति, तं प्रतितस्यविरुद्धत्वात्, इत्याशङ्कां **यत्तु** इत्यादिग्रन्थेनानुद्यदर्शयितुमुपक्रमते । अक्षरार्थोन तिरोहितःपूर्वमेवशङ्काग्रन्थेप्रदर्शितः । इमामाशङ्कांपरिहर्तुमाह **अप्रयोजकत्वादिति** । अनुकूलरहितत्वात् व्याप्त्यसाधकत्वाद्वा, अप्रयोजकत्वात्=कार्यकरणोपयुक्तत्वाभावात् । किञ्चिद्विषयकाज्ञानाशक्त्यादेः । एतदुक्तं भवति—येनाकारप्रकारेणकर्तुःकारणत्वंगृह्यतेतद्रूपावच्छिन्नकर्तृपूर्वकत्वेनैवकार्यत्वस्यहेतोर्घटादिकार्येव्याप्तिर्गृहीता । नतु किंचिद्विषयकाज्ञानादिमत्वेनघटादौकारणत्वंकुलालतन्तुवायादेर्व्याप्तिर्गृहीता । किन्तुघटाद्युपानादिसाक्षात्काराधिष्ठानसामर्थ्यविशिष्टत्वेनैव । अर्थान्तरविषयेज्ञानमज्ञानं वा शक्तिरशक्तिर्वानप्रकृतकार्योत्पादेप्रयोजकतयापरिगृहीतं भवति । तस्मात् कार्यत्वस्यव्याप्तिःसमर्थकर्तृकत्वेनैवेष्यते । यथाधूमस्यार्द्रेन्धनसंयोगविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नैववन्हिनाव्याप्तिरावश्यकीसम्बन्धनियमः, नतुवन्हिगततार्णत्वातार्णत्वरक्तत्वपीतत्वाद्यनुपयुक्तधर्मावछिन्नेनसम्बन्धनियमस्तथैवप्रकृतेपीति ।

कथं विरुद्धहेतोरप्रयोजकत्वमितितादृशप्रयोजकत्वमेवोपपादयति नहि क्रियमाणंकर्त्तुरथान्तरविषयकमसामर्थ्यंवाकार्योत्पत्तयेऽपेक्षितं किन्तु स्वसंपादनसमर्थकर्तृमात्राक्षेपात् केवलव्यतिरेकासिद्धेः । **तत्रअज्ञानम्** विषयान्तरोपकरणादिविषयकंतद्विषयकमसामर्थ्यञ्च । **स्वेति**=स्वकारणतयाऽनुमीयमान-

अथवा कतिपयकमज्ञानंकार्यत्वस्यव्यापकम् । तत्र न प्रथमपक्षोयुक्तःअनुपलंभात् । नैवं दृश्यते यत् तन्तुवायःपटातिरिक्तं न किञ्चिदपिविजानातीति । न द्वितीयपक्षः अनियतविषयतयातस्यतस्यव्यभिचारोपलब्धेः । न चास्तिकिञ्चिद् व्यवस्थितम्, यद्विषयकाज्ञानवानेवकर्तृत्वमनुभवेदिति ।

स्यकर्तुःस्वनिष्पत्त्युपयोगिसामर्थ्यादिकमेवाक्षिप्यमाणं भवति, कार्यत्वस्यसमर्थकर्तृकत्वेन सहैवव्याप्तेरतः केवलव्यतिरेकस्य=अर्थात् केवलस्यनियतपूर्वमात्रवृत्तित्वस्यानुपयोगिनोव्यतिरेयस्य = अर्थान्तरविषयशक्त्याद्यभावस्यप्रकृतकार्येप्रयोजकतयाऽसिद्धेरिति । अथवा अर्थान्तरविषयशक्त्यभावस्यव्यतिरेकेतमन्तरेणेत्यर्थःप्रकृतकार्यस्यव्यतिरेक एतादृशव्यतिरेकसहचारस्यासिद्धेः दण्डव्यतिरेकेघटव्यतिरेकवत् । **एतावतैव** स्वनिष्पादनोपयोगिज्ञानशक्तित एव । अत्रार्थान्तरोविषयेतिबहुव्रीहिसमासः । तत्र प्रधानोऽन्यपदार्थोज्ञानादिरेव, सचार्थसिद्धएव । सम्बन्धिनःनियमतःकार्याव्यवहितपूर्ववर्तिनः । **अकिञ्चित्करस्य** प्रकृतकार्यानुपयोगिनोऽन्यथासिद्धस्यदण्डत्वदण्डरूपादिवदित्यर्थः । एवं प्रकारेणार्थान्तरविषयकाज्ञानाशक्त्यादेर्नियतपूर्ववृत्तित्वंनिर्विकल्पद्वारेणापितयोरर्थान्तरविषयकाज्ञानाशक्त्योर्नियतपूर्ववृत्तित्वंनिराकर्तुमुपक्रमते **अपिच** किं तदितरसमस्तवस्तुविषयमज्ञानादिव्यापकम् ? किंचिद्विषयकंवेत्यादि । तत्र व्यापकंकार्याव्यवहितनियतपूर्ववृत्तिंनिराकरोति **तत्र न प्रथमःपक्षः** अनुपलब्धेः, अर्थात् प्रकृतकार्यातिरिक्तसकलकार्योपयोगिज्ञानसामर्थ्याभावःकर्तरिकुत्रापिनप्रसिद्ध इति भावः । तदेव कथितम् न खलु तन्तुवायःपटातिरिक्तं न किमपि जानातिअपितुप्रकृतकार्यातिरिक्तंस्वदेहगेहादिकंविजानात्येवान्यथा कार्याद्विरतःकुलालःस्वगेहं न गच्छेत् तद्विज्ञानाभावात्, प्रवृत्तौज्ञानस्यकारणत्वेनतदभावेगमनादिकार्यस्याभावप्रसङ्गात् ।

ननु प्रकृतघटादिकार्यव्यतिरिक्तकतिपयवस्तुविषयकाज्ञानासामर्थ्यंकर्तुरिष्टमित्याकारको यो द्वितीयविकल्पस्तदपि न युक्तः ? कुतः ? यतः कतिपयविषयाज्ञानस्यानियतविषयतयाव्यभिचारात् । अयमर्थःअर्थान्तरयत् किञ्चिद्विषयकाज्ञानासामर्थ्यादिकंव्यवस्थितंकथमपि न संभवति, यथा, कश्चिद्रथकारोरथमुत्पादयितुंविजानाति किन्तु तदतिरिक्तंघटादिकं न विजानातिकश्चित्तुघटमपि कर्तुंविजाति, कश्चित्तुतदन्योनविजानाति, अन्यस्तुतद्विजानातिसमीचीनतयेतिप्रकृतघटकार्यकर्तुःकुलालादेर्घटकर्तृरन्यान्यविषयंज्ञानंवाऽज्ञानं वा सामर्थ्यमसामर्थ्यंवाऽव्यवस्थितमेव दृश्यते । पटादिविषयकमज्ञानंघटाद्यज्ञानं वा कर्तृदुर्वचम्, तत्तदज्ञानस्यतत्रतत्रव्यभिचारात्कारणत्वं न भवतीतिभावः । सर्वस्यापिकर्तुः किञ्चिद्वस्तुनियमेन न ज्ञायते तत्राह **न चास्ति किंचिद्व्यवस्थितम्** यदविद्यादिमानेवकर्तृत्वमनुभवेदिति । नतुस्वविशिष्टभाववत्वेनैव । ज्ञानस्यहेतुत्वंस्वीक्रियते । ननु स्वविशिष्टज्ञानाभाववत्वेनाज्ञानस्यहेतुत्वमर्थात् कारणत्वंस्वीक्रियते अत्रस्वपदंप्रकृतघटादिकार्यपरकमेव । तत्र ज्ञानेवैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठविषयत्वनिरूपकत्व, स्वान्यनिष्टविषयतानिरूपकत्व, एतदुभयसम्बन्धेन । एवञ्चतत्तज्ज्ञानस्यतत्रतत्रव्यभिचारेपिनिरूक्तरूपावच्छिन्नज्ञानाभावस्यनियतपूर्ववृत्तित्वंसंभवान्नकोपिदोष इति चेदेवमपिपूर्वोक्तमन्ततोगत्वापञ्चममन्यथासिद्धत्वंदुर्वारमेवेतिज्ञातव्यम् ।

न चास्तिनियमःशरीरादिमानेवकर्ताभवतीति, शरीरग्रहणेनैवव्यभिचारात् । नहि शरीरविशिष्टएवात्माशरीरान्तरंस्वीकरोति, अयोगिनोयुगपदनेकदेहग्रहणासंभवात् । पूर्वोपात्तदेहपरित्यागेनशरीरान्तरप्रापकशुभाशुभकर्मप्रेरितप्राणेन्द्रियसहकृत एव देहान्तरंस्वीकरोतीत्यात्मसिद्धौकथितमेव । अपिचजीवस्यशरीरमधितिष्ठतोऽधिष्ठानकर्मभूतशरीरस्याधिष्ठानशरीरप्रवेशोनोपपद्यते, एक क्रियायामेकस्ययुगपत्कर्तृकर्मभावविरोधात् ।

कार्यत्वस्याज्ञत्वादिविरुद्धाकाराक्षेपकत्वंक्षितिमिहार्णवादिंकर्तरिपरमेश्वरेपरिहृतमेवेतिदिक् ।

ननु कार्यत्वंघटादौतत्रकर्तृपूर्वकत्वम्, कर्ता च कुलादिःसदेहएवघटादीनामुत्पादकोनतुशरीरविरहितोदृश्यते । अन्यथा परलोकप्रस्थितपूर्वरहितोपितत्रस्वाभिलषितंकार्यमुत्पादयेत्, नत्वेवंसंभवति, असंभवादनुपपत्तेरश्रुतत्वाच्च । इह च "न तस्यकार्यं करणं च विद्यते" इन्यादिश्रुत्येश्वरस्यशरीररहितत्वेनाशरीरःकथंक्षित्यादिकार्यंप्रतिकर्त्तास्यात्, शरीरवतैवकर्त्राभाव्यम्, इतिशरीरित्वलक्षणविपरीताकाराक्षेपकत्वंपरिहर्त्तुमुपक्रमते **न चास्तिनियमःशरीरादिमानेवेत्यादि** । एतद्दोषंपरिहरति **शरीरग्रहणेनैवव्यभिचारादिति** यश्चकर्त्ता भवेत् सशरीरवानेवभवेत्, इति तु न नियमः । कुतः ? कर्मवलादुपात्तमेकंमातापितृजनितंषाट्कौषिकंशरीरंपरित्यज्यकर्मबलेनैवनवंनवंशरीरान्तरग्रहणंकुर्वतोजीवस्यान्तराकालेशरीराभावेनशरीररहिततयैवशरीरान्तरग्रहणदर्शनेपूर्वनियमेव्यभिचारस्यस्पष्टत्वात् । न च कुलालादीनां तथैव दृश्यते इति वक्तव्यम्, अयोगिनोयुगपदनेकशरीरग्रहणासंभवात् । अत्र योगवलात्, योगिनांजीवतामेवानेकव्याघ्रादिशरीरान्तरग्रहणंपूर्वशरीरमत्यजतामेवदृश्यते, अतोऽयोगिनामितिकथितम् । अर्थात् ये मादृशजीवास्तेयुगपदनेकशरीरग्रहणंकर्तुं न शक्नुन्ति, ततश्चपूर्वं शरीरंत्यजन् शरीरान्तरमुपादत्ते इतिनवशरीरोपादानात् पूर्वंशरीररहित एवेतिशरीरवानेवकर्ताभवतीति व्यभिचोरस्यसुस्थिरत्वादितिभावः । ननु "ततःसत्यवतःकायात् पाशवद्धंवशंगतम् । अंगुष्ठमात्रंपुरुषं निश्चकर्षयमोवलात्" इति शास्त्रबलात्, अयोगिनस्सत्यवतस्तथातदन्यस्याप्ययोगिनःसूक्ष्मशरीरवतएव शरीरान्तरग्रहणंभवतीतिकथमुच्यतेव्यभिचारोदोषोभवतीति तत्राह **पूर्वोपात्तेत्यादि** । पूर्वदेहपरित्यागेनदेहान्तरप्रापककर्मप्रेरितप्राणसहायअर्थात् प्राणमात्रसहकृत एव शरीरान्तरग्रहणंकरोतीतिव्यभिचारस्यतदवस्थत्वात् । ननु "रंहतिसंपरिष्वक्तःप्रश्ननिरूपणाभ्यामितिसूत्रस्तथा श्रुतिवलात् सूक्ष्मभूतैःसम्बद्धस्यैवजीवस्यशरीरान्तरग्रहणंस्वीकरणीयम्, तान्येवज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिसंसृष्टानिसूक्ष्मशरीरमितिकथ्यते । ततश्चकर्तुःशरीरवत्वनियमेव्यभिचारदोषोनास्तीतिचेत् ? तत्रवच्मि, तथापि, कर्तुः षाट्कौशिकस्थूलशरीरवत्वनियमेव्यभिचारो न व्यभिचरति, अपिचलोकव्यवहारशास्त्रप्रमाणाच्चस्थूलशरीरमेवमुख्यतयाशरीरपदाभिधेयम् लिङ्गशरीरस्य न मुख्यशरीरत्वम्। गौणशरीरंतुपरमाणव ईश्वरस्यापि विद्यते एवेति । तदुक्तमुदयनाचार्यैरिति । तदनेन "न च शरीरवतैवकर्त्राभाव्यमितिगतप्रकरणेन, शरीरोपादानेजीवस्यकर्तृत्वंस्थूलशरीररहितस्यैवभवतीतिसमर्थ्यशरीरादिप्रेरणादिकार्येऽपि जीवस्यशरीररहितस्यैवकर्तृत्वंभवतीतिदर्शयितुमुपक्रमते **अपि च जीवस्य शरीरमधितिष्ठतोऽधिष्ठानकर्मभूतशरीरस्याधिष्ठानशरीरप्रवेशोनोपपद्यते इत्यादि** ।

अधितिष्ठासितशरीरसंयोगवत एव तत्प्रवृत्त्यनुगुणप्रयत्नयोगलक्षणमधिष्ठानं दृश्यते इतिचेत् ? अस्त्वेकतस्त्वसंबद्धस्याधिष्ठानानुपपत्तेः प्रेर्यपदार्थसम्बन्धिना प्रेरकेणभाव्यम्, न पुनः शरीरसम्बन्धिनाभवितव्यमिति , कथमयंनिश्चयः ? इत एवायंनिर्णयः, यतोऽन्यदप्यधिष्ठीयमानं दण्डचक्रादिस्वसंबन्धिनैवाधिष्ठीयते । तस्मादधिष्ठानाक्रियापेक्षिताधिष्ठेयवस्तुसम्बन्धमात्रातिरेकेणशरीरसम्बन्धोनान्यादृशः स्वीकर्त्तव्यः । ईश्वरस्यापि जगदुपादानोपकरणैः सम्बन्धोऽस्त्येवेत्याचार्योदयनस्योद्गारः ।

अथ स्वसरीरातिरिक्तपदार्थेप्रवृत्तिविशेषकरत्वंस्वदेहद्वारेणैवभवति । दृश्यते च

तत्र शरीरमधितिष्टतोऽर्थात् शरीरस्यप्रेरणंकुर्वतः । अधिष्ठातृदेहेऽनुप्रवेशंकुर्वतस्तत्राधिष्ठातृदेहेऽनुप्रवेशोनाम, अधिष्ठातृतावच्छेदकघटकत्वम्, तत्र शरीरमधितिष्ठतो जीवस्याधिष्ठातृवच्छेदकोधर्मोजीवसंकल्पादिः प्रयत्नादिश्च, नतु तदीयंशरीमप्यधिष्ठातृतावच्छेदकम्, कार्यकोटावनुप्रविष्टस्यकारणकोटिप्रवेशासंभवात्, तथात्वे आत्माश्रयात् । यदाखलुअधिष्ठानक्रिया भूतंजीवशरीरंतस्मिन्नेव कालेतदधिष्ठानकर्तृतावच्छेदकत्वं न संभवति, कार्यस्यकारणकोटौप्रवेशासंभवस्योक्तत्वात् । एकदा तदुभयत्वंकुतो न संभवतीति न शंकनीयम् ? अदर्शनादनुपपत्तेश्च । यथा "काष्ठंछिनत्तिकुठारेणकारुकः" इत्यत्रद्वैधीभावात्मकच्छेदनक्रियाकर्मभूतकाष्ठस्यतच्छेदककर्तृतावच्छेदकत्वं न संभवति, तथैवाधिष्ठानक्रियाकर्मभूतशरीरस्यकर्तृतावच्छेदकघटकत्वंनैवसंभवेत्, अदर्शनादनुपपत्तेश्चेतिभावः । ननुजीवाधिष्ठातृसम्बद्धदेहस्यकथंनाधिष्ठातृतावच्छेदकत्वम् ! यथादेहावच्छिन्नजीवस्यसुखादौकारणत्वे तदवच्छेदकीभूतशरीरस्यापि, अवच्छेदकतासम्बन्धेनकारणत्वंतथैवप्रकृतेशरीरस्यकथंनाधिष्ठातृतावच्छेदकत्वमितिशङ्कते **अधितिष्ठासितशरीरसंयोगवत** इत्यादि । देहसम्बन्धएवतत्प्रवृत्त्यनुकूलप्रयत्नयोगस्वरूपमधिष्ठानंदृश्यते इति प्रश्नाशयः । उत्तरयति **अस्त्वेकतस्त्वसम्बद्धस्याधिष्ठानानुपपत्तेरिति** प्रेर्यवस्तुनासहप्रेरकस्यावश्यकोनतुशरीरसम्बन्ध आवश्यकः । अर्थादत्यन्तोऽसम्बद्धस्याधिष्ठेयवस्तुनातदधिष्ठातृत्वस्य, काष्ठाद्यसंवद्धकुठारस्यछेदकत्वासभववदेव, अधिष्ठेयसम्बन्धिनाऽधिष्ठात्रा भवितव्यमित्येवनियमोनतुशरीरसम्भन्धवतैवभवितव्यमित्याशयः ।

ननु प्रेरणादिक्रियांप्रतिप्रेरकस्यकर्तुः प्रेर्यवस्तुनासम्बन्धमात्रमपेक्षितं, ननु प्रेरकस्यशरीरसम्बन्धोपेक्षित इत्याकारकनियमे किं नियमकमितिपृच्छन्नाह **कथमयंनिश्चयः ?** उत्तरयति, **इतएवेति ।** तदेवोपपादयति **यतोऽन्यदप्यधिष्ठीयमानंदण्डादि** इत्यादि । तत्राधिष्ठीयमानं—प्रवर्त्यमानम्, स्वसम्बन्धिना—प्रेर्यानुयोगिकसंयोगवता, हस्तादिकमित्येवविशेष्यम् । अयंभावः—स्वावच्छिन्नभोगवत्व सम्बन्धेनशरीरवतएवजीवस्यप्रवर्तकत्वमिति न नियमः हस्तादेरपिमानदण्डप्रवर्तकत्वात् । प्रेर्यसम्बन्धवत एव प्रवर्तकत्वमिति तु संभवति हस्तादेरपिरामेणवाणेनहतोवालीत्यादिस्थलेप्रेर्यसम्बन्धात् । अथवा, मतविशेषेपरमेश्वरस्यापिपरमाणुशरीरश्रवणात् । "सहस्रशीर्षापुरुषः" इत्यादिश्रुत्यापितस्यशरीरवत्वश्रवणादितिसंक्षेपः ।

पुनः शंककःशङ्कत **अथस्वशरीरातिरिक्तपदार्थे** इत्यादि । योयंजीवःप्रवर्तकोभवतितत्र स्वकीयशरीरभिन्नेवस्तुनिप्रवृत्तिविशेषकरत्वंजीवस्यस्वकीयशरीरद्वारेणैवभवति, यथाघटादिकार्यायकुलालो

लौकिकदण्डादिषुकुलालस्यहस्तसम्बन्धेनैवप्रवर्तयित्वमित्यपि न युक्तम् , संकल्पाभिध्यानमात्रेणैवसर्पदष्टदेहगतविषनिरसनादेर्दर्शनात् । शरीराभावेपरप्रेरणात्मकः संकल्पःकथं स्यादितिचेत् ।

किं देहमेवसंकल्पयति येन तदभावेसंकल्पएवनोत्पद्येत । करणत्वमिति न मनस एव दण्डादिकरणप्रेरयति तत् स्वहस्तेनैवदण्डादिकंप्रवर्तयति । तत्र प्रवर्तनंनामपरव्यापारप्रयोजकप्रयत्नवत्वरूपमेव तच्चप्रयत्नत्वंपुरुषस्यकर्तुरेव । स च पुरुषःस्वहस्तव्यापारेणैवमानदण्डादिकंघटोत्पादनार्थं प्रवर्तयति । एवञ्चशरीरशरीरावयवपदार्थप्रवर्तनेशरीरतदवयवहस्तादिव्यापारापेक्षाविद्यते एवेति न परमेश्वरस्यसर्वथा विग्रहरहितस्यपरमाण्वाद्यचेतनपदार्थस्याधिष्ठातृत्वंसंभवति, अधिष्ठानस्यशरीरनियन्तृत्वात्, तदभावे तदभावादितिप्रश्नकर्तुराशय इत्थंप्रकाशितोभवतीतिसंक्षेपः । एतन्नियममपिव्यभिचारदोषेणैवदूषयितुमुत्तरयति **संकल्पाभिध्यानमात्रेणैवेत्यादि,** संकल्पध्यानादिमानसव्यापारमात्रेणदेहदेहावयवहस्तादिव्यापारमन्तरेणापिपरकीयशरीरस्थितविषनिवर्तनावतारणादिदर्शनस्यलोकसिद्धतायाः शरीरतदवयवव्यतिरिक्ताधिष्ठानेदेहादिव्यापारसापेक्षत्वनियमस्यव्यभिचारोपलंभादित्यर्थः । प्रेर्यपदार्थेनसहयोर्यं प्रेरकस्यसंबन्धः सोपिज्ञानद्वारेणैवनान्यादृशःसम्बन्ध इतिविभावनीयम् , तदन्यस्यासंभवादिति ।

पुनः शङ्कते **शरीराभावेपरप्रेरणात्मकः** इति । अर्थात् "जानातीच्छतिप्रयतते" इति नियमःसचदेहसद्भावेएवसंभवतिकुलालादौतथैवदृष्टत्वात् , सर्वंचैतदेहमूलकम्, असतिदेहेतदसंभवात् । जन्यज्ञानादौदेहस्यैवनियामकत्वादितिभावः । उत्तरघटितमेवाक्षिपति **किंदेहमेवसंकल्पयति** इत्यादि । किमत्रशरीरस्यसंकल्पात्मककार्येकर्तृत्वं, येन तदभावेसंकल्पात्मककार्यस्य निष्पादनमेवकुलालाभावेघटाभाववदित्यर्थः । पुनरपिशङ्कते **करणमिति** इति । न देहस्यसंकल्पेकर्तृत्वंयेनायमुपर्युक्तदोषोभवेत्, किन्तु संकल्पंप्रतिदेहकरणमित्यर्थः । पुनरुत्तरयति **मनसएवकरणत्वातिदि** । संकल्पंप्रतिदेहस्यकरणत्वमिति नान्यत्रोपलब्धम् , तस्मादेतत्कल्पनीयम् , तदपेक्षयाऽन्तरेच्छादिकंप्रतितुंसर्वत्रसिद्धंमनसएवकरणत्वमितिमनसःकरणतयैवेहापिनिर्वाहसंभवेनाकल्प्यस्यतत्कल्पने गौरवमात्रमेवहस्तगतंभवति, तस्मात् संकल्पं प्रतिदेहस्यकरणत्वमितिरिक्तमेववच इत्यर्थः ।

एवञ्चशरीराभावेस्वनियतकरणादेवसंकल्पःस्यादेव न कोपिदोषइति । ननुभवतुसंकल्पादौमनसःकरणत्वंतथापिजन्यज्ञानादौशरीरस्याप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनापेक्षास्यादेव, यथादेहावच्छिन्ने आत्मनि यदासुखादिकमुत्पद्यतेतादृशसुखादिकार्येसमवायिकारणमात्मा, असमवायिकारणमात्ममनःसंयोगोनिमित्तकारणमदृष्टादिकम्, अतःअवच्छेदकतासम्बन्धेनसुखोत्पत्तिप्रतितादात्म्यसम्भन्धेनावच्छेदकशरीरस्यकारणत्वम् । तत्रशरीरेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनसुखंकार्यंतिष्ठतितत्रैवशरीरेतादात्म्यसम्बन्धेन कारणंदेहोपितिष्ठतीति सुखदेहयोःकार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यनिर्वाहोऽपिभवति । यथा "हिमालयेवनौषधयउत्पद्यन्ते" अत्रवनौषधीनामुपादानकारणंतदवयवावाः परमाणवः असमवायिनिमित्तकारणंतुयथायथमवयवसंयोगोऽदृष्टादिकम्, हिमालयस्त्ववच्छेदकतयैवकारणम् , इहाप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनवनौषधीनामुत्पादेऽवच्छेदकस्यहिमालयस्यतादात्म्यसम्बन्धेनविद्यमानतयानिर्वर्तितस्तयोः कार्यकारणभावइति ।

एवञ्चदेहस्याप्यवच्छेदकतासम्बन्दघटकतयाऽपेक्षाविद्यते एवेतिचेत् , अत्रोच्यते-ज्ञानोत्पत्तावच्छेदकतासम्बन्धेनशरीरापेक्षेतिमन्ये, परन्तुतत्रैतावान् विशेषःयत् बद्धजीवस्यज्ञानाद्युत्पादेएवशरीरापेक्षा, नतुज्ञानसामान्येदेहापेक्षा । तदुक्तंश्रुतौ "मनसैवैतान्कामान् पश्यन्रमते—यएतेब्रह्मलोके" "तन्म-

करणत्वात् । नतुतर्हीश्वरस्यजीववन्मनोपिविद्यते, सत्यंतथात्वेकाक्षति, नन्वेवंतर्हीश्वरस्यदेहधर्मधर्माधर्मादयोपिप्रसज्येरनितिचेन्मैवम्, कार्यत्वाक्षिप्तसमर्थकर्तृमत्तयैवास्यदोषस्यापास्तत्वात् । मनसः शरीरित्वव्याप्यत्वमपि न संभवति, आन्तरेन्द्रियस्यमनसोनित्यतयाशरीराभावेपिप्रायेणसमयेसम्बन्धसत्वेनव्यभिचारात् । यावद्धिदृष्टानुगुणंव्याप्तावुपयोगिभवति तावन्मात्रंव्याप्तयेस्वीक्रियते । अस्मादृशैर्लौकिकपालादिभिर्मनसाप्यचिन्त्यरचनस्यभूतमहाभूतादिप्रपञ्चकलापस्यसर्वज्ञभिन्नेनाल्पशरीरकोऽल्पज्ञश्चपुण्यपापनोऽकुरुत" "एकोहंबहुस्याम" "मनसैवजगत्सृष्टिम्" इत्यादिनामुक्तस्वनित्यमुक्तस्यपरमेश्वरस्यसर्वसमर्थस्यचमनोवत्वंप्रदर्श्यते, एतावतैवैषाज्ञानसंकल्पादिकंदेहाभावेपिप्रतीयते । यद्यपिमनःप्रभृतेरधिष्ठानं शरीरमितिमातापितृजतदभावेमनोवत्वमसंभवितमिवाभाति, तथापितत्कालेतादृशशरीरस्याभावेपि, मनसोनित्येन्द्रियतयत्वोपगमादेव शरीरेन्द्रियापेक्षाविरहेपिज्ञानसंकल्पादीनामान्तरात्मधर्मणामुत्पत्तौ न काप्यनुपपत्तिर्भवति । यस्य तु तार्किकस्यमते, परमेश्वरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादीनांनित्यत्वम्, तन्मते तु ज्ञान संकल्पादिकंप्रतिशरीरापेक्षानह्येवभवतीति । अत्रमनोवत्वागन्तुकसंकल्पादीनांयत्समर्थनंकृतवान्, तदेकदेशिमतमाश्रित्यसिद्धान्ताभिप्रायेण वा कृतवान् । यतःपरमेश्वरस्यकार्यंकरणंचविद्यतइत्यादिनाशरीरेन्द्रियाद्यभावंप्रतिज्ञाय "अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः । न तस्यवेद्यंनहितस्यवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंमहान्तम् ।" "एषसर्वज्ञः" "ज्ञानघनः" "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च ।" "यतो वा इमानिभूतानिजायन्ते" इत्यादिश्रुतिबलेन च तस्यदेहाभावेपिज्ञानसंकल्पादिमत्वं च समर्थितवान् । सर्वस्वतन्त्रस्यसर्वं सर्वदाशोभते एवेतिसंक्षेपः । ननु यदिपरेशस्यमनोवत्वमिष्यते तदानिष्टापादनंभवतीत्याशयेनशङ्कते–**नन्वेवमिति** । विग्रहधर्माधर्मानैश्वर्यादयोपि न स्यात्, यतोमनोवत्वस्यशरीरित्वादिव्याप्यतयाशरीरादिधर्मवत्वमपीश्वरस्यापद्येत, इत्यर्थः । उत्तरयति **मैवमित्यादि** । समर्थकर्तृपूर्वकत्वेनसहैवकार्यत्वस्यहेनोर्व्याप्तिर्गृह्यते । तत एवमहीमहींश्वरादिपक्षेसंसिद्ध्यतः कर्तुःपरमेश्वरस्याशरीरित्वैश्वर्यवत्वाद्येवसिद्ध्येत, "यक्षानुरूपोबलिः" इत्यादिन्यायात्, नहिराज्ञआगमनंरथाश्वादिविरहितस्यभवति, आगच्छतिराजेतिश्रवणेरथाद्यागमनमर्थतएवसिद्ध्यतीति । परमेश्वरस्य शरीरित्वस्वीकारेतुअसामर्थ्यप्रसङ्गःप्राप्नुयात्, एतत्तत्वमग्रेप्रतिपादयिष्यते । एवञ्चपरमेश्वरेशरीरवत्वानैश्वर्यादीनामापादनंधर्मिग्राहकप्रमाणबाधितम् । परमाणुःस्थूलःपरंपरयास्थूलारंभकत्वादित्यनुमानेपक्षसाधकप्रमाणेनबाधस्तथैवप्रकृतेपीति । एवंमनसःशरीरित्वव्याप्यत्वमपिनसंभवतीतिप्रदर्शयितुमाह **मनस इत्यादि** । शरीरविगमेपिप्रायेगावान्तरप्रलये च नित्येन्द्रियतयामनसोविद्यमानतयाकालावच्छेदेनशरीरव्याप्यत्वंमनसोनास्तीति ।

अथैवमपिशरीरसहितस्यैवकर्तृत्वतत्रतत्रकुलालतन्तुवायादौदृष्टमितिशरीरिकर्तृकत्वेनैवकार्यत्वस्यव्याप्तिग्रहःकथंनस्यादपितुतथैवव्याप्तिः स्यादित्याशंकायामाह **यावद्धिदृष्टानुगुणमि**त्यादि । तत्र दृष्टानुगुणंकार्यानुकूलतयादृष्टमतएव व्याप्तावुपयोगियद्रूपंतदवच्छिन्नहेतुनासहैवसाध्यस्यव्याप्तिरेष्टव्या, धूमत्वावच्छिन्नेनसहवन्हित्वावच्छिन्नसाध्यवत् । अत्र च ज्ञानस्यशक्तेरेव च कार्यानुकूलता, ते उभे यद्यपिशुभाशुभकर्मपराधीनेकुलालादौशरीराधीने एव, एतावतानशरीरादेर्व्यापकतावच्छेदककोटौसमावेशस्तार्णत्वातार्णत्ववदिति । एवमनभिमतापादकत्वस्यनिराकरणंकृतवान् । अथचाभिमतविशेषसिद्धिप्रकारं

पराधीनो न तन्निर्माणंकर्तुंशक्नोतीति परिशेषात् सकलैश्वर्यशक्तिः सर्वज्ञोविग्रहानपेक्षः स्वसंकल्पमात्रेणैवसर्वमुत्पादयतीतिसएवजगतः कर्तासिद्धोभवतीति संक्षेपः ।

एतादृशमहामहिमगुणवताकर्त्रासहकार्यत्वस्यहेतोर्घटादिकार्येषु व्याप्तिरदृष्टचरेति चेत् ? अतिनिविडपर्वतप्रान्ताधिष्ठितसर्वथाऽपरिदृश्यमानेन्धनादिसम्बन्धवतावन्हिधूमस्यव्याप्तिर्दृष्टान्येनतत्रपर्वतेधूमविशेषदर्शनात्पर्वते तादृशोवन्हिरनुमितोभवति । ननु यत्र यादृशोधूमोज्ञातस्तत्रतादृश एव तत्संपादनसमर्थउदाहरणेऽज्ञातोपिसामान्यलक्षणयासामान्यव्याप्तिवलेन पक्षधर्मतावलात्तादृशसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति चेत् ! तदिदमुभयपक्षेपि समानमेव, अन्यत्रस्वपक्षपातात् । एवमत्रापि घटादिषु कार्यत्वं समर्थकर्तृकत्वेनैवज्ञातव्याप्तिकं सत्, पृथिव्यादिकार्येषु परिदृश्यमानंस्वोत्पादनशक्तिकमदृष्टपूर्वं ज्ञानादिमत्कर्तारं साधयति । देशकालादिविशेषमनादृत्यैवधूमस्यस्वजनसमर्थवह्निमात्रेणैव सहव्याप्तिर्गृह्यतेइतिनियमस्तथैवाल्पज्ञत्वशरीरवत्वादिविशेषान् पापपुण्यपराधीनत्वादीविशेषपरित्यागेन कार्यस्यस्वोत्पादनसमर्थज्ञानादिमत् कर्तृमात्रेणव्याप्तिग्रहोभवतीति न कोपिविशेषः ।

विविच्यदर्शयति—**अस्मादृशै**रित्यादि । अपर्यन्तविस्तारस्य, नास्तिपर्यन्तोविरामोयस्यतादृशस्य, अनवधिकविस्तारवतोऽपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः । महाभूतभौतिकप्रपञ्चस्य, तत्रभूतमपञ्चीकृततन्मात्रादिकम्, महाभूतंस्थूलाकाशादिकम्, भौतिकःप्रपञ्चःश्रोत्रादिघ्राणान्तइन्द्रियगणः एतादृशप्रपञ्चस्यलोकस्य, लोकपालादिकैर्महामविमशालिभिरपि, मनसापि, अचिन्त्यरचनावतश्चतुर्दशभुवनस्यप्रादेशिकशरीरकः =परिच्छिन्नमूर्तिमान्, किञ्चिद्ज्ञोऽल्पज्ञ इत्यर्थः, तथापुण्यपापपराधीनगत्यागतिमान्, कथंनिर्माणायसमर्थःस्यात् न कथमपिसमर्थःसर्वथाकर्तुमसमर्थएवेति । तस्मात् **परिशेषात्**=योहिपुरुषविशेषोऽनन्तशक्तिश्चविभोर्विधिज्ञा इत्यादिशास्त्रसमर्थितापरिमितज्ञानैश्वर्यशक्तिसम्पन्नोमातापितृजषाट्कौशिकशरीरसाहाय्यानपेक्षः स्वकीयामोघसंकल्पमात्रादेव "सर्वाल्लोकान् सुसंहृत्यसभूतान्सचराचरान् । पुनःरेतथास्रष्टुंशक्तोरामोमहामशाः ।" इत्यादिरूपेणमहर्षिश्रीवाल्मीकिप्रतिपादितदिशा सकलभुवननिर्माणक्षमःकर्त्तासिद्धोभवतीतिसंक्षेपः । तदाहुर्जगद्गुरवः श्रीरामानन्दाचार्याः "यस्माद्विश्वमुदेतियेनलभते संरक्षणंशाश्वतंयस्मिन्नप्ययमेतियोहिसततंकारुण्यवारांनिधिः । यः कल्याणगुणाकरस्त्रिजगतः श्रेयःपरंप्रापकस्तं ब्रह्मार्चितपादपद्मयुगलंरामाख्यमीशंनुमः" इति तदुक्तमभियुक्तैरपि—

"संसारपटकुविन्दंजगदण्डकलशकुलालमीशानम् । सर्गप्रलयसिताकुसुमस्रग्मालिनंवन्दे ॥ इति ॥

अन्यत्रापि—"परमेश्वरशक्तिलतायामलावुलतावत्सहस्रशोऽण्डान्यनुस्यूतानीत्यनुश्रूयते" इत्युदयनः ।

॥ इतिपरमेश्वरसाधककार्यत्वहेतोविरुद्धदोषपरिहरणप्रकरणेतत्त्वदीपः ॥

पुनः शङ्कते प्रतिवादी **एतादृशमहामहिमगुणवताकर्त्रा** इत्यादि । कर्मापराधीनत्वशरीररहितत्वसर्वज्ञत्वामोघसंकल्पवत्वादिविशिष्टेनकर्त्रासहकार्यत्वहेतोर्व्याप्तिर्घटादिकार्येषुनदृश्यते, तदाततोतिविलक्षणतयाकथमत्रसाध्यहेतोर्व्याप्तिः स्वीक्रियतेइतिशङ्काग्रन्थस्यतात्पर्यम् । वन्हित्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्येनव्याप्तिग्रहणादेवपक्षधर्मतासहकारात्तदितरवाधसहकाराच्चपर्वतीयसाध्यविशेषस्यसिद्धिर्जायते तथैवप्रकृतेपि किं न तथा स्यादित्याशयमनुरुध्यप्रतिवन्दिउत्तरमाह **अतिनिविडपर्वतप्रान्ते**त्यादि । उत्तरेसमानतामेवदर्शयति, तदिदमुत्तरपक्षेपिसमानमेवकेवलंस्वपक्षपातात् । यथा देशकालस्वगतपरि-

किञ्चव्यापकद्रव्याकाशात्मसम्बन्धवत्, क्रियावतश्चसर्वत्राव्यभिचरितत्वेपि, ज्ञानसुखदुःखादिविशेषगुणादनुमितात्मसंयोगवतोमनसः कथंस्पर्शराहित्यमभ्युपगम्यते।

कथं वा वायवीयद्रव्यस्यमहत्त्वगुणवतोऽनियताधिष्ठानस्पार्शनत्वनियमदर्शनेपि-

माणादिविशेषयुक्तवन्हेर्व्यभिचारात्, धूमव्यापकतावच्छेदकघटकत्वं न भवति, किन्तु वन्हित्वमात्रं-व्यापकतावच्छेदकं भवति, किन्तु आर्द्रेन्धनसंयोगसहकृतवन्हित्वमात्रंधूमव्यापकतावच्छेदकंतथैवम-नुष्यत्वादिसहचरितम्, न कर्तृतावच्छेदककोटीघटकम्, यतोऽन्यत्रापितथादर्शनात्। ननु मनुष्यादिकं न व्यापकतावच्छेदकंतदाकिमत्रतद्घटकं तत्राह **एवमत्रापीत्यादि** अर्थात् सामर्थ्यमात्रंव्यापकताव-च्छेदकमिति। यथापर्वतादौधूममात्रहेतुत एववन्हिविशेषस्यपर्वतानुयोगीकस्यपक्षधर्मतासहकारेणसिद्धि-र्भवतिनान्यादृशस्यवन्हेः सिद्धिर्भवति, तथैव प्रकृतेकार्यत्वहेतुतः पृथिव्यादिपक्षेअदृष्टपूर्वस्यापिसर्वसमर्थ-सर्वशक्तिमतोऽपरिमितज्ञानवत् कर्तुरनुमानं भवति। धूमहेतोः कार्यत्वहेतोश्चवैलक्षण्याभावादिति।

ननु सपक्षदर्शनमात्रेणार्थात् निश्चितसाध्यवतिसपक्षेयेयेयादृशाधर्माः परिदृष्टास्तेषांसर्वेषांपक्षे आपादनेप्रायः प्रत्यक्षधर्मिकानुमानमात्रमस्ततामियात्, तथा तत्र प्रतिवन्दींदर्शयितुमुपक्रमते **किंच-व्यापकद्रव्याकाशे**त्यादि। तत्र "व्यापकद्रव्य" इत्यनेनमनसोव्यापकत्वंनिराकृतम्, न्यायमते विभुद्रव्ययोराकाशकालयोः संयोगस्यास्वीकारात्। नच यद्याकाशकालयोः सम्बन्धान्तरस्यसमवाया-देरसंभवात्, परिशेषात् तयोर्द्रव्यरूपतयासंयोगआवश्यकएवेतिवाच्यं तथासतितुल्ययुक्त्यातथाविधोविभा-गोपिसिद्ध्येत्, प्रतियोगिनोर्नित्यतयानित्यसंयोगवत् तयोर्विभागोऽपिनित्यःस्यात्। सचनेष्टःकाला-काशौविभक्तावितिप्रतीतेरभवात्, इत्थं च संयोगस्यक्रियाजन्यत्वस्यश्येनशैलादौदृष्टत्वेनव्यापकयोःक्रियाया अभावेनव्यापकयोर्नित्यःसंयोगो वा तादृशोविभागोवानाद्रियते। ज्ञानमुखाद्यसमवायिकारणसंयोगाश्रय-तयामनसःसिद्धिर्भवतीति। ज्ञानादीनामुत्पत्तौसमवायिकारणमात्मा, आत्मनः संयोगस्यासमवायिकार-णत्वमदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वम्। समवायिकारणत्वंद्रव्यस्यैवेतिनियमेनसमवायित्वमात्मनो गुणकर्मणोरेवा समवायित्वमितिनियमेनात्मनः संयोगोऽसमवायिकारणम्। ततश्च ज्ञानाद्यसमवायिकारणसंयोगाश्रय-तयामनः सिद्ध्यतीतितन्मतम्। तथा ज्ञानानामयौगपद्यात्, तस्यमनसोऽणुत्वम्, मध्यमपरिमाण-वत्वेव्यापकत्वे वा अनेकेन्द्रियेणयुगपत् सम्बन्धादनेकज्ञानजन्मप्रसङ्गात्। "अयौगपद्याज्ज्ञानानां-तस्याणुत्वमिहेष्यते" इति तन्नियमात्। "कथितान्यगवश्चेतिसूत्रेऽणूनीन्द्रियाणिहि" (श्रौतप्रमेय-चन्द्रिका १/१२४) "प्राणमनूत्क्रामन्तंसर्वेप्राणाअनूत्क्रामन्ति" (बृ. ४/४/२) इत्यादिश्रुतिस्मृ-त्योश्च। एवंस्पर्शराहित्येनत्वचाऽग्राह्यत्वम्, स्पर्शवत्वेवायुवन्मनसोपिभूतत्वप्रसङ्गात्, नीरूपत्वाच्च-चक्षुरयोग्यत्वम्, अन्यथाघटादिवदेवभूतत्वमेवप्रसज्येत। मनसोभूतत्वस्वीकारेचाभूतात्मादिविशेष-गुणग्राहकत्वंनस्याच्चक्षुरादिवदिति। एवञ्चयोहिविभुद्रव्यसंयोगी क्रियावान्, तत्रस्पर्शवत्वंघटादिवद् भवत्येव, ततश्चैतादृशस्यमनसः स्पर्शत्वंकथंनाभ्युपगतम्, तस्मात् क्वचिद्यद्दृष्टंतत्सर्वंतदन्यत्रभवत्ये-वेति न नियमोमनसि व्यभिचारात्।

अत्रायंप्रतितर्कों मनोयदिपरिच्छिन्नपरिमाणवत्स्यात्, क्रियावद्वाभवेत्तदास्पर्शवदवश्यमेव, पर-न्तुघटादिवन्मनसिक्रियावत्वंप्रमाणासिद्धमपि किन्तुस्पर्शवत्वं न केनापिस्वीकृतम्, अन्यथा प्रयाणकाले शरीराद्विनिर्गच्छतोमनसः स्पर्शवत्तयाऽनुभवोभवेत्, परन्तु न केनाप्यनुभूतंतदुपपद्यतेवेति। भूयो

त्वगिन्द्रियेशरीरान्तर्गतेतदभावोभवति । कथं वा तैजसद्रव्यरूपस्पर्शयोरन्यतरस्यप्रत्यक्षनियमेपिरूपोपलंभसाधनतानुमिततैजसस्यचक्षुषोनियमस्तदुभयानुद्भवयोःस्वीकारः । अथ कार्यज्ञानानुमितसद्भाववतोतैजसत्वेपितत्तद्विशेषणांशयोग्यानुपलंभापहतविषयतया, तद्-

भूयः सहचारदृष्टयोरपिपृथिवित्वलोहलेख्यत्वयोर्यज्ञेव्यभिचारवदिहापि व्यभिचारोमनसिस्पर्शवत्वस्यव्यभिचारइतिभूयसहचारदृष्टस्येदंप्रथममुदाहरणमितिदर्शयित्वानिदर्शनान्तरंदर्शयितुमुपक्रमते **कथंवात्रायवीयद्रव्यस्य** इत्यादि महत्वगुणशालिनोनियताधिष्ठानेति । अत्रानियताधिष्ठानस्येत्याकारकप्रश्नांशस्तथासत्येवप्रकरणसंगतेः । यद्यपिमहत्वगुणवतोवायोःसर्वदेरणतयासर्वदैवगमनशीलस्यानियताधिष्ठानत्वमुद्भूतस्पर्शवत्वात् च प्रत्यक्षविषयत्वंभूयोभूयोदृष्टम्, तथापि वायवीयत्वेनानुमितशरीरव्यापित्वगिन्द्रियस्यनियताधिष्ठानत्वंस्पार्शनप्रत्यक्षाविषयत्वमेवाभिमतम् । यद्यपीन्द्रियमात्रस्यातीन्द्रियतयाऽन्तरत्वेन च न स्पार्शनविषयतायाः संभवस्तथापिप्रौढिवादेनप्रकरणानुकूलतया च निदर्शनत्वेनव्यभिचारित्वमुदाहृतमिति । अत्रायंप्रतितर्कः—त्वगिन्द्रियस्यवायवीयमहत्कार्यत्वेउद्भूतस्पर्शवत्वंभवेत्, नत्वेवंतथाऽदर्शनादितिद्वितीयमुदाहरणप्रदर्शनम् ।

अन्यदपिदृष्टान्तमुपन्यसितुमाह **तैजस** इत्यादि । यत्यार्यरूपंजन्यंतेजोद्रव्यम् तस्यमहिमगुणवतोमहतस्तस्योद्भूतस्पर्शवत्वंदृश्यते, तदन्यतरस्य वा प्रत्यक्षविषयत्वंनियमतोदृश्यते एववैश्वानरादौ, परन्तुविज्ञानंसकरणकम् क्रियात्वात्, इत्यनुमानेनचक्षुरिन्द्रियमेव, तत्रकरणतयाऽनुमियते, चक्षुस्तैजसंरूपादिषुमध्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात्, इत्यनुमानेनचक्षुषस्तैजसत्वात् तत्वाच्चोद्भूतरूपवत्वमपि तथापितस्यप्रत्यक्षत्वंनेतिकथमिवसंभवेत् । अर्थात् जन्यंतेजसःकाष्ठाश्रितवन्ह्यादेर्महत्वयुक्तस्यरूपस्पर्शयोरुद्भूतत्वंज्वलनादौ, सर्वानुभूतम् । स्पर्शमात्रस्योद्भूतत्वंभर्जनकपालस्थितवालुकादौ, तत्रतादृशवालुकान्तर्गतवन्हेरप्रत्यक्षत्वेपितद्गतवन्हेः स्पर्शवत्वस्योपलंभेनोद्भूतस्पर्शवत्वंत्वगिन्द्रियेणगृह्यते, तैजसप्रमादौरूपमात्रस्योद्भूतत्वंस्पर्शस्यतत्रानुभवाभावात् । एवञ्चरूपस्पर्शोभयतदन्यतरोद्भवस्यवहुशोदृष्टत्वेपिचक्षुरिन्द्रियस्यरूपादिषुमध्येरूपमात्रव्यञ्जकत्वेनानुमीयमानतैजसस्यतदुभयानुद्भवोऽर्थात्, चक्षुषि उद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शयोरभावःकथम् । चक्षुषितयोरभावः कथमिति न शंकनीयम्, प्रमाणाभावेन तदवगमात् । यदिकदाचित् चक्षुषिउद्भूतरूपस्पर्शयोः संभवोभवेत् तदावैश्वानरादिवदेवचक्षुषोपितैजसेन्द्रियग्राह्यताभवेत्—परन्तुनत्वेवंक्वचिद्दृष्टंश्रुतमुपपद्यतेवेति ।

चक्षुषो विवैश्वानरादिवत् तैजसमहत्कार्यत्वेतत्ररूपस्पर्शान्यतरोद्भवः स्यादितिप्रसङ्गोऽत्रावघातव्यइति । उपर्युक्तप्रतिकूलतर्काणामाभासत्वमेवेत्याशयेनाह=**अथकार्यज्ञानानुमितसद्भावे**त्यादि । तत्तद्विशेषाणाम्—उद्भूयोभूयः सहचारदर्शनमात्रेणचक्षुरिन्द्रियादावापाद्यमानानांयोग्यानुपलंभवाधितत्वमितिनापादकत्वमापाद्यस्येत्यभिप्रायः । यद्यपिमनसोऽणुत्वेनाप्रत्यक्षत्वात्, तादृशाधिकरणे स्पर्शवत्वस्य, योग्यानुपलंभवाधोनयुक्तः, यतः "लब्धरूपेक्वचित् किञ्चित् तादृगेवनिषिध्यते, प्रमाणमन्तरेणासौ न निषेध्यस्यसंभव" इतिवचनात् । तथापि तत्रोद्भूतस्पर्शवत्वोपगमेऽनेकनियमभङ्गोऽस्त्येव । एतदभिप्रायेणकथितम् **तदभ्युपगमेऽनेकनियमभङ्गप्रसङ्गाच्चतथाभ्युपेयते** इति । तत्रयथा, मनइन्द्रियस्यस्पर्शवत्वेभूतत्वादनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः, अन्यत्रस्पर्शवतांभूतत्वदर्शनात्, मनसोभूतत्वास्वीकारेस्पर्शवत्वेभूतत्वेभूतत्वमेवघटादिवदितिनियमभङ्गप्रसङ्गः । तदनुरोधात् कदाचिद्भूत-

भ्युपगमेऽनेकनियमभङ्गप्रसङ्गाच्चतथाभ्युपेयते ? इतिचेत् तर्हिंप्रकृतविषयेपिप्रासङ्गिक धर्मविशेषाणामनुपलंभवाधस्यसमानत्वेनानेकनियमदर्शनविधानात्, तथास्वीकारोऽस्माभिः क्रियते इतिसर्वंतुल्यमन्यत्राभिनिवेशात्।

दृश्यन्तेह्येवमनुमानानि विवादास्पदं परमाण्वादिकम् प्रेक्षावत् प्रेरणानन्तरमेव त्वोपगमेचेन्द्रियान्तरचक्षुरादिवदेवात्मविशेषगुणसुखदुःखादिग्राहकत्वं न स्यात्। तथापितद्ग्राहकत्वोपगमेचाभूतविशेषगुणाग्राहकत्वनियमस्यापिभङ्गप्रसङ्गः।

एवं चक्षुस्त्वक् घ्राणादीन्द्रियादावपिस्वीकारेऽनेकनियभङ्गोभवतीत्यनुसन्धेयः। विपक्षेवाधका-भावेनापाद्यापादकयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धिः। एवं च प्रतितर्काणांछिन्नमूलत्वमेवापेक्षितम्। मनः प्रभृतिकेन्द्रियस्यनिःस्पर्शत्वाभ्युपगमादितिसंक्षेपः। एवंप्रकृतेपिपरमेश्वरसाधककार्यत्वानुमानेतुल्यन्यायात् कर्तृत्वेशरीरवैशिष्ट्यमितिनियमोपिनास्तीतीश्वरवादीकथयति **तर्हिप्रकृतेपीत्यादि**। कर्तुरीश्वरस्य सरीरत्वेशरीरद्वारापरमेश्वरस्याप्युपलंभप्रसङ्गः। परमेश्वरस्यशुभाशुभकर्मवत्त्वस्वीकारेजीववदेवासर्वज्ञत्व प्रसङ्गः। प्रकृष्टधर्मवत्वात् सर्वज्ञत्वाद्युपगमश्च न संभवति, कुतः ? परमेश्वरस्यधर्मसाधनयागाद्यनुष्ठानरहितत्वात् प्रकृष्टधर्मस्याप्यनुपपत्तेः। परमेश्वरस्यसधर्मोनित्य एवस्वीक्रियते इतिपक्षेतुधर्मसामान्यस्यार्थात् सर्वधर्माणांवेदविहितक्रियाजन्यत्वनियमस्यभङ्गप्रसङ्गः। ईश्वरस्यकर्मरहितत्वेसशरीरत्वानुपपत्तिर्यतः शरीरादेर्धर्माधर्मजन्यत्वनियमात्, अन्यथामुक्तस्यापितथात्वप्रसङ्गात्। परमेश्वरशरीरस्येश्वरवदेव नित्यत्वस्वीकारेसावयवत्वस्यकार्यत्वव्याप्यत्वनियमभङ्गप्रसङ्गस्तथा च क्षित्यङ्कुरादेरपिकार्यत्वासिद्धेस्तत्कर्तृतयेश्वरानुमानाभावेनेश्वरचर्चाऽस्तमियादित्यादिकंस्वयंविचारणीयम्।

इतीश्वरेसामान्यतोदृष्टानुमानस्यप्रामाण्यव्यवस्थापनप्रकरणेतत्त्वदीपः।

अथ चक्षुरादीन्द्रियस्यानुमानद्वारेण रूपाद्युपलंभकतयातैजसत्वेपितत्तैजसविशेषस्यप्रमाणसिद्धत्वात् तत् विरुद्धापादनसंभवःपरन्तु, एवंप्रप्रकारेणपरमेश्वरीयविशेषाणांप्रमाणसिद्धत्वंनास्तीत्यतःपरमेश्वर सिद्ध्यापादनंदुरुपपादमेवेत्याशङ्कांनिराकर्तुमुपक्रमते **दृश्यन्तेह्येवमनुमानानि** इति परमेश्वरीय विशेषसाधकानीति। अर्थात् परमेश्वरेप्यभिमतविशेषसाधकान्यनुमानानिसन्त्येवेत्यर्थः। तान्यनुमानानिविविच्यदर्शयति **विवादास्पदंपरमाण्वादिकम्** इत्यादि। तत्रविवादास्पदंपरमाण्वादिकमिति पक्षः। **प्रेक्षावत् प्रेरणानन्तरमेवविलक्षणक्रियावद**र्थात् हिताहितप्राप्तिपरिहारात्मिकाचेष्टैवविलक्षणक्रिययागृह्यते इति परमाण्वाद्यचेतनयाचेष्टादृश्यते सासर्वज्ञपरमेश्वरप्रेरणापूर्विकैवेति, अचेतने स्वातन्त्र्येणप्रवृत्तेरसंभवात्। अचेतनत्वादितिधूमादिवत् साधनंवन्हिसाधकवत्। यदचेतनमित्याद्युदाहरणम्। यथाधूमेनवन्हिसाधनेयोयोधूमवान्, सवन्हिमानितिवदिति, तथैवप्रकृते, यद्यदचेतनं तत् यथोक्तसाध्यवानित्यन्वयिदृष्टान्तः। व्यतिरेकीदृष्टान्तोपिवन्ह्यभावेधूमाभाववदिव, परप्रेरितचेष्टाभावेचेतनत्वस्यदर्शनादिति। इहापिपरमेश्वरीयाभिमतविशेषस्यसाधकाः सन्ति वहवः प्रकाराः। तत्रेश्वरस्य सर्जकत्वे "यतो वा इमानिभूतानिजायन्ते" इत्यादिश्रुतिसमर्थितानुमानंपूर्वंप्रदर्शितम्। परमेश्वरस्यप्रवर्तकत्वेतुप्रमाणंत्विदम् **परमाण्वादिकम्** इत्यादि। तत्र विवादास्पदमितिपक्षविशेषणम् पक्षतायाः संभवद्योतकम्। साध्यतदभावयोरन्यतरस्यनिर्णये एवपक्षताऽतिवर्तते। साध्यसाध्याभाववत्वविप्रतिविषयीभूतम्, इतिविवादास्पदमित्यस्यार्थः साध्यवत्वेनसन्दिह्यमानत्वमितिफलितम्। अनुमाना-

विलक्षणक्रियावद् भवति, अचेतनत्वात् यत् यथोक्तहेतुमत् तद् यथोक्तसाध्यवद् भवत्येव कन्दुकादिवत्। तथा विवादाध्यासिता बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तय, उपादानोपकरणप्रत्यक्ष-पूर्विकाः कार्यत्वाद्घटादिवदितिशम् ।।

इत्यानन्दभाष्यकारजगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्यप्रधानपीठाचार्य जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्यरामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रप्रणीततत्त्वत्रयसिद्धावीश्वरसिद्धिः ।। सर्वेश्वर श्रीरामः प्रीयताम् ।।

त्पूर्वंसाध्यनिश्चयेसिद्धिसाधनमिति न पक्षता, साध्याभावनिश्चयेतुवाधएवेति न ततः पक्षता, अग्निरनुष्णइतिवत् । प्राचीनमतेसाध्यसन्देहस्यपर्यतोवन्हिमान्नवेत्याकारकस्यैवपक्षतात्वम् , संदिग्दसाध्यधर्माधर्मीपक्ष इति । साध्यसंशयएवपक्षतेतिप्राचीनाः सन्दिग्धेन्यायः प्रवर्ततेननिश्चितेतदभावनिश्चये, इति प्राचीनाः ।

गृहमध्यस्थितस्याकस्माद् घनगर्जनश्रवणेपूर्वंगगनंमेघवन्नवेतिमेघीयसंशयाभावेपिगगनंमेघवद् गर्जनादित्यनुमानदर्शनेन न साध्यसंदेहः पक्षता । किन्तु "सिषादयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव एव तथा, सत्यामपिसिद्धौअनुमिनोमीतीच्छायाउत्तेजकत्वेनपक्षतायानिर्वाहात् । अन्यथाश्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽनुमित्सयाऽत्मानुमानं न स्यात्, ततश्च "श्रोतव्यः" इत्यादिनाश्रवणानन्तरम्, "मन्तव्यः" इति पदेनात्मानुमानप्रतिपादनपरकश्रुतिवाक्यस्य का गतिरितिविभावनीयतामापद्येत । तस्मात् यदोक्त सिद्ध्यभावस्यैवपक्षतात्वंस्वीकृतंनवीनैः । "नह्रिप्रत्यक्षेकरिणिचीत्कारेणतमनुमिमतेऽनुमातारः" "प्रत्यक्षकरिकलितमप्यर्थमनुमानेनबुभुत्सन्तेतर्करक्षिकाः" एतद्वाचस्पतिवचनमनुरुद्ध्ययथोक्तविशेषणविशिष्ट सिद्ध्यभावस्यपक्षतात्वंगंगेशोयाध्यायाः स्वीकृतवन्तः । केचित्तुसाध्यसन्देहस्यपक्षतात्वंप्राचीनमतम् । सिद्धिस्थलेप्याहार्यसंशयादेवानुमित्सयाऽनुमानंभवतीतिवदन्ति । परन्तुविचारणीयंयत्, आहार्यज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वप्रतिबन्धकत्वयोरनुपगमेनकथमित्थमिति ।

परमेश्वरस्य परमाण्वाद्यचेतनंप्रतिप्रेरणंतुपरप्रवृत्त्यनुकूलसंकल्पप्रयत्नवत्वस्वरूपमेवनेतोऽन्यादृशं तदितिभावः । तदनेनप्रकारेणपरमाण्वादिविषयकावीश्वरस्य संकल्पप्रयत्नौसाक्षात्कारमपितथात्रिधंसाधयितुमाह **तथाविवादाध्यासितावाह्यभ्यान्तरप्रवृत्तयउपादानोपकरणप्रत्यक्षपूर्विकाः कार्यत्वादघटादिवत्** इति । अत्र घाटादिप्रवृत्तौ—उपादानकारणंघटादिः, उपकरणंदण्डादिकम्, तदीयद्रष्टादण्डेनघटादिकंप्रवर्तयन्दृश्यते, तदनन्तरंघटादौप्रवृत्तिरुपजायते । एवमेत्रपरमाण्वाद्यचेतनप्रवृत्तेर्ज्ञानाद्यर्थान्तरात्मप्रवृत्तेरप्युपादानोपकरणपरमाण्वाद्यदृष्टादीनांसाक्षात्कारीपुरुषः कर्त्ताऽत्रसाधितोभवतीति । नचैतादृशकर्तृत्वंजीवानामितिनतेनसिद्धसाधनम्, अत्रानुमानेऽतीन्द्रियाद्यर्थानामपिसाक्षात्कारस्यप्रकृतानुमानेफलितत्वादितिदिक् । तदेवमाचार्यामहान्तप्रयत्नमास्थायानुमानद्वारानिरीश्वरवादंस्थापयतोवादिनः केवलानुमानेनैवेश्वरसिद्धिमुदाजहाराः । शंभवतु सर्वजगतः ।श्रीरामः शरणं मम ।।

केवलेनानुमानेन साधितोऽत्रजगद्गुरुः । सिद्धश्चभगवान् रामोदयांकुर्यान्ममोपरि ।।
वन्दे रामं रमानाथं जानकीवल्लभं परम् । अन्तरं तत्त्वसिद्धिर्हियत्कृपालवलेशतः ।।

इत्यानन्दभाष्यकारजगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्य प्रधानपीठ संस्थापकाचार्य जगद्गुरु श्री रामानन्दाचार्य रामप्रपन्नाचार्ययोगीन्द्रशिष्यपश्चिमाम्नायविश्रोमद्वारिकास्थ श्री रामानन्दाचार्य पीठाधीश्वर स्वामी रामेश्वरानन्दाचार्य प्रणीत ईश्वरसिद्धौ

तत्त्वदीपः